

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν

ΣΕΛΙΔΕΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΙΩΑΝΝΗ ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟ*

Λίγον καιρὸ πρὶν φύγω ἀπὸ τῆ Χαϊδελβέργη, εἶχε φθάσει ἐκεῖ, ἀφοῦ εἶχε κάμει τὶς σπουδές του στὴν Ἀθήνα καὶ στὴν Βιέννη, ὁ Ἰωάννης Θεοδωρακόπουλος. Τὸν συνάντησα γιὰ πρώτη φορὰ στὸ Kafé Krall, ἓνα ζαχαροπλαστεῖο στὴν Hauptstrasse, σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸ κεντρικὸ παλαιὸ κτίριο τοῦ πανεπιστημίου, ὅπου ἐσύχναζαν καθηγητὲς καὶ φοιτητὲς, καὶ ὅπου μᾶς ὑποδέχονταν πάντοτε ἐγκάρδια τὸ ζεῦγος Krall καὶ ἡ μοναχοκόρη τους, μιὰ ψηλὴ, σεμνὴ καὶ πρόσχαρη κοπέλλα, καὶ δυὸ ὁλοκάθαρες, σὰ νοσοκόμες, εὐγενικὲς σερβιτόρες. Ἐκεῖ —σὲ ὀρισμένο πάντοτε τραπέζι— καθόταν πολλὲς ὥρες, κάθε μέρα, βυθισμένος σὲ πλῆθος χαρτιῶ καὶ βιβλία ἢ στὸν ἑαυτό του, πράγμα ποὺ δὲν τὸν ἐμπόδιζε νὰ εἶναι εὐπροσήγορος σὲ ὅσους ἀπὸ μᾶς τοὺς νέους τοῦ ἐδείχναν σεβασμὸ, ὁ σοφὸς τῆς Χαϊδελβέργης, ποὺ δὲν εἶχε ἀνάγκη οὔτε νὰ γίνῃ καθηγητὴς, οὔτε νὰ διακριθεῖ μὲ ὅποιον ἄλλο τρόπο. Τὸ ὄνομά του ἦταν Kurt Wildhagen. Ἦταν τότε —ἐμένα μοῦ φαινόταν μεγαλύτερος— γύρω στὰ πενήντα πέντε τοῦ χρόνιου. Ἀτημέλητος, μὲ μακριὰ μαλλιά, ποὺ δὲν τὰ χτένιζε ποτέ του, ἔμοιαζε μὲ τοὺς «κύνας», ποὺ ἐστηλίτευσε ὁ αὐτοκράτωρ Ἰουλιανός. Ἀλλὰ δὲν ἀνῆκε διόλου στὴν κατηγορία αὐτὴ τῶν ξεπεσμένων «κυνικῶν», ποὺ ἔκαμαν τὸν Ἰουλιανὸ νὰ γράψῃ, ἀντιδιαστέλλοντάς τους πρὸς τὸν Διογένη, ποὺ τὸν τιμοῦσε ὅσο καὶ τὸν Σωκράτη, δυὸ ἀπὸ τοὺς καλύτερους «Λόγους» του. Ἦταν —δανείζομαι τὶς λέξεις ἀπὸ ἓνα στίχο τοῦ Ἐμπεδοκλῆ— «φυγὰς θεόθεν καὶ ἀλήτης». Ὁ Ἰωάννης Θεοδωρακόπουλος τιμήθηκε ὅσο κανένας ἄλλος μὲ τὴ φιλία τοῦ Wildhagen. Ὅταν πέθανε, στὸ 1949, ὁ ἄσημος «σοφὸς» τῆς Χαϊδελβέργης, ἡ πόλη ὁλόκληρη τὸν συνόδευσε, σὰ νὰ ἦταν τὸ διασημότερο τέκνο της, στὴν τελευταία του κατοικία.

Τὴ βιβλιοθήκη του ὁλόκληρη τὴν ἀφιέρωσε μὲ τὴ διαθήκη του στὸν Ἰωάννη Θεοδωρακόπουλο, κι αὐτός, ποὺ τὸ πληροφορήθηκε πολὺ ἀργότερα ἀπὸ τὸν Θεμιστοκλῆ Τσάτσο, τὴν παραχώρησε στὸ Δῆμο τῆς Χαϊδελβέργης.

Ὅταν, στὰ τέλη τοῦ 1922, ἔφθασε ὁ Ἰωάννης Θεοδωρακόπουλος στὴ

* Ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸ δοκίμιο *Heidelberg*, ὁ χρυσὸς κρίκος τοῦ πνευματικοῦ δεσμοῦ μας, ποὺ δημοσιεύθηκε στὸ *Ἀφιέρωμα στὸν Κωνσταντῖνο Τσάτσο*, Ἀθῆναι, Νομικαὶ Ἐκδόσεις Ἀντ. Ν. Σάκκουλα 1980, σελ. 4-5, 104-5, 110-130 (μὲ μικρὲς προσθήκες καὶ περικοπές, στὶς ὑποσημειώσεις κυρίως).

Χαϊδελβέργη και τον είδα για πρώτη φορά στο Kafé Krall, δέν μου τον σύστησε ο Wildhagen. Μου τον σύστησε ο Χρήστος Σγουρίτσας¹, πού καταγόταν, όπως και ο Θεοδωρακόπουλος, από τη Λακωνία, καθηγητής αργότερα του Συνταγματικού Δικαίου στη Θεσσαλονίκη και, ύστερα, στην Αθήνα.

Έφυγα από τη Χαϊδελβέργη τον Μάρτιο του 1923. Ο Ιωάννης Θεοδωρακόπουλος, πού έμεινε εκεί ως το 1928, με έφερε —όταν είχαμε πιά βρεθεί όλοι στην Αθήνα— στην πρώτη επαφή με τον Κωνσταντίνο Τσάτσο. Συμβαδίσουμε, από τότε, και οί τρεις.

Όσοι σπουδάσαμε στη Χαϊδελβέργη στη δεκαετία του 1920, ζήσαμε μέσα στην ατμόσφαιρα της τρίτης μεγάλης εποχής του πανεπιστημίου της. Μικρή ή ωραία πόλη, ήταν περιτυλιγμένη ολόκληρη από την ατμόσφαιρα αυτή, πού ήταν παντού —σε κάθε δρόμο, σε κάθε γωνιά, ακόμα και σε κάθε σπίτι ή πανδοχείο— διάχυτη και πυκνή. Η ίδια πνευματική ατμόσφαιρα θα άραιωνε σε μια μεγάλη πόλη, στο Βερολίνο ή στο Μόναχο, στη Φραγκφούρτη ή στο Άμβουργο, στη Λειψία ή στην Κολωνία. Έδω, στη Χαϊδελβέργη, ήταν άμεσα αισθητή και ή μακρά πνευματική παράδοση αιώνων.

Δέν συναντήθηκα με τον Κωνσταντίνο Τσάτσο στη Χαϊδελβέργη. Είχα φύγει —είχα επιστρέψει στην Ελλάδα— όταν έφθασε στην πόλη του Νέκκαρ. Αναπνεύσαμε, όμως, τον ίδιο αέρα στην ίδια δεκαετία, και ή πρώτη μας συνάντηση στην Αθήνα, στο 1928, δέν θα είχε στη ζωή μας τη σημασία ενός ακατάλυτου πνευματικού δεσμού, αν του δεσμού αυτού κύριος κρίκος δέν ήταν ή Χαϊδελβέργη. Μπορώ, λοιπόν, να πω ότι —αν και δέν βρεθήκαμε τις ίδιες μέρες στη Χαϊδελβέργη, αν και δέν αντίκρισε ο ένας τον άλλον εκεί— συναντηθήκαμε στην Αθήνα εν ονόματι της Χαϊδελβέργης. Και πήραμε άμέσως την απόφαση —μαζί και με τον Ιωάννη Θεοδωρακόπουλο πού είχε επιστρέψει κι αυτός, τότε, στην Αθήνα— να μεταφέρουμε και στην Ελλάδα κάτι από τη μεγάλη πνευματική παράδοση της Χαϊδελβέργης.

Όταν βρεθήκαμε στην Αθήνα και οί τρεις μαζί, είχαμε δώσει ήδη τα πρώτα δείγματα της πνευματικής εργασίας μας. Και τα είχαμε δώσει στη Γερμανία, όπου ο κίνδυνος να αποδειχθούν ανεπαρκή και να κριθούν άυστηρά ήταν πολύ μεγαλύτερος απ' ό,τι θα ήταν στην Ελλάδα, όπου έλάχιστοι θα μπορούσαν να κρίνουν τα θέματα, πού χειρισθήκαμε, αλλά και επιεικέστερα θα ήταν ίσως τα πνεύματα των ελάχιστων αρμόδιων κριτών. Ο Ιωάν-

1. Στο τελευταίο βιβλίο του *Αγαπημένη μου Χαϊδελβέργη* (1980), σελ. 21, ο Ι. Θεοδωρακόπουλος γράφει, ότι με έφερε σε επαφή μαζί του —μπορεί να θυμόταν το περιστατικό αυτό καλύτερα από μένα— «ένας εξαιρετικός άνθρωπος, ο Γεώργιος Καρανικόλος».

2 ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ 10-11 (1980-81)

νης Θεοδωρακόπουλος εμφανίσθηκε στη Γερμανία, 27 ἐτῶν, μετὸ πρῶτο σημαντικό ἔργο του *Πλάτωνος Διαλεκτικὴ τοῦ Εἶναι*, πού ἔγινε δεκτὸ καὶ δημοσιεύθηκε στὴ σειρά τῶν «Χαϊδελβεργιανῶν πραγματειῶν Φιλοσοφίας καὶ Ἱστορίας τῆς Φιλοσοφίας». Ὁ Κωνσταντῖνος Τσάτσος ἐμφανίσθηκε, 29 ἐτῶν, μετὸ βαρυσήμαντο ἔργο του *Ἡ ἔννοια τοῦ θετικοῦ Δικαίου*. Ὅσο γιὰ μένα, ἐτόλμησα νὰ στείλω, 25 ἐτῶν, τὴν πραγματεία μου *Κοινωνιολογικῶς σκέπτεσθαι καὶ κοινωνιολογικὴ ἐπιστήμη* σ' ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ ἔγκυρα τριμηνιαῖα κοινωνιολογικὰ περιοδικὰ τῆς Γερμανίας, ὄργανο τοῦ Ἰνστιτούτου Κοινωνικῶν ἐπιστημῶν τῆς Κολωνίας (Forschungsinstitut für Sozialwissenschaften in Köln). Ἡ πραγματεία μου δημοσιεύθηκε στὸ τρίτο τεῦχος τοῦ 1928.

.....

Ἀφοῦ ξεκινήσαμε καὶ οἱ τρεῖς —ὁ Ἰωάννης Θεοδωρακόπουλος, ὁ Κωνσταντῖνος Τσάτσος, καὶ ἐγώ— μετὰ πραγματεῖες, πού δημοσιεύθηκαν, στὰ ἔτη 1927-28, στὴ Γερμανία, ἀποφασίσαμε, ὅταν βρεθήκαμε μαζί στὴν Ἀθήνα, νὰ κάνουμε μιὰ τολμηρὴ κοινὴ προσπάθεια.

Βρεθήκαμε, ὅταν γυρίσαμε ἀπὸ τὴ Χαϊδελβέργη, σ' ἓνα χῶρο πού, σὲ σχέση μετὰ τὴ φιλοσοφία, ἔμοιαζε λίγο ἢ πολὺ μετὰ ἔρημο. Καὶ ἡ ἔρημος αὐτὴ ἦταν ἄλλοτε ἡ κοιτίδα τῆς φιλοσοφίας. Ὁ 19ος αἰώνας ἦταν φιλοσοφικὰ σχεδὸν βουβός στὴν Ἑλλάδα. Ἀναδείξε μεγάλους ποιητές, ἀπὸ τὸν Διονύσιο Σολωμὸ καὶ τὸν Ἀνδρέα Κάλφο ὡς τὸν Κωστὴ Παλαμά, πού ξεκίνησε πρὶν ἀπὸ τὸ 1900, ἔξοχα ἐγκυκλοπαιδικὰ πνεύματα, ἀπὸ τὸν Ἀδαμάντιο Κοραῆ, πού ὁ Paul-Louis Courier εἶχε ὀνομάσει «patriarche de la Grèce savante», ὡς τὸν Ἀλέξανδρο Ραγκαβῆ, τὸν Δημήτριο Βερναρδάκη καὶ τὸν Ἀγγέλο Βλάχο, καλοὺς ἱστοριογράφους, πού ἀνάμεσά τους κορυφαῖος ἦταν ὁ Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος, σοφοὺς νομομαθεῖς σὰν τὸν Βασίλειο Οἰκονομίδη καὶ τὸν Παῦλο Καλλιγᾶ, πολιτικοὺς ἄνδρες ὑψηλῆς παιδείας, ὅπως ἦταν ὁ Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος καὶ ὁ Χαρίλαος Τρικούπης, καὶ ἄλλες σημαντικὲς προσωπικότητες σὲ εἰδικοὺς κλάδους τῶν Φυσικῶν ἐπιστημῶν καὶ τῆς Ἰατρικῆς. Ἀλλὰ ἡ φιλοσοφία, πού εἶχε καλλιεργηθεῖ ἀπὸ ἔξοχους Ἑλληνες στὸν 18ο αἰώνα, δὲν παραστάθηκε στὸ λίκνο τῆς Ἑλλάδος, πού ἀναγεννήθηκε μετὰ τὸ 1821. Ἐπιχείρησε νὰ σημειώσῃ τὴν παρουσίαν της στὸ πρόσωπο τοῦ γενναίου Θεοφίλου Καΐρη, πού εἶχε πολεμήσῃ ὡς στρατιώτης στὸν ἀπελευθερωτικὸ ἀγῶνα, ἀλλὰ ἡ παρουσία αὐτὴ ἦταν ἐκκεντρικὴ, ἦταν ἡ παρουσία ἐνὸς μοναχοῦ πού ἀπομακρύνθηκε ἀπὸ τὸ Χριστιανισμὸ γιὰ χάρι μιᾶς ἀνεπίκαιρης ἀφηρημένης θεοσέβειας. Καὶ πέθανε ὁ Θεόφιλος Καΐρης, ὅπως καὶ ὁ Σωκράτης, στὴ φυλακὴ. Ἐμοιαζε μετὰ τὸν Σωκράτη στὴν ἠθικὴ γενναιότητα, καθὼς καὶ στὴ μεγάλη του γενειάδα, ἀλλὰ ἡ θυσία του ἦταν στὸ βάθος χωρὶς ἱστορικὸ νόημα. Ἄν ἔμενε στὴ φιλοσοφία καὶ δὲν γινόταν ὁ προφήτης μιᾶς ἄπιαστης θρησκείας,

θὰ εἶχε ἀποθέσει τὴ σφραγίδα του — ἦταν ἰσχυρὸ πνεῦμα — στὸν 19ο αἰώνα, κ' ἔτσι δὲν θὰ σημειωνόταν τὸ κάπως ἀνώμαλο φαινόμενο νὰ ἀναγεννηθεῖ τὸ ἐλληνικὸ πνεῦμα — τὸ πνεῦμα ποὺ εἶχε γεννήσει ἄλλοτε τὴ φιλοσοφία — χωρὶς φιλοσοφία. Κάποιες δοκιμὲς φιλοσοφικῆς θεωρήσεως τοῦ κόσμου ἔγιναν, στὸν 19ο αἰώνα, καὶ ἀπὸ ἄλλους, ἀλλὰ ἦταν — ἂν ἐξαιρέσουμε τὸ ἀξιόλογο ἔργο τοῦ Πέτρου Βράϊλα-Ἀρμένη — ἀδύνατες καὶ θαμπές. Δὲν ἐφώτισαν τὴ νεοελληνικὴ ζωὴ στὸν 19ο αἰώνα.

Ὅταν ἀποφασίσαμε, στὸ 1928, νὰ κάνουμε — οἱ τρεῖς μας — μιὰ κοινὴ προσπάθεια γιὰ τὴν ἀναγέννηση τῆς φιλοσοφίας στὴν Ἑλλάδα, δὲν εἶχαμε διόλου ὑποτιμήσει ὅσα εἶχαν κάμει πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ μερικοὶ πρεσβύτεροι θεράποντες τῆς φιλοσοφίας, ποὺ ἦταν τότε καθηγητὲς στὸ πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν, συγκεκριμένα ὁ Θεόφιλος Βορέας, ὁ Κωνσταντῖνος Λογοθέτης, ὁ Χρῖστος Ἀνδρουτσος καὶ ὁ γιατρὸς Κωνσταντῖνος Μέρμηγκας. Ἰδιαίτερα μάλιστα εἶχαμε ἐκτιμήσει τὰ πρῶτα, τότε, φιλοσοφικὰ βήματα τοῦ καθηγητῆ τῆς Θεολογικῆς σχολῆς τοῦ πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Νικολάου Λούβαρι, ἐνὸς ὠραίου — καὶ πολὺ συγγενικοῦ μὲ μᾶς, ἰδιαίτερα μὲ μένα — πνεύματος, ποὺ ἀργότερα ὁ παλαιὸς του φίλος Eduard Spranger τοῦ ἀφιέρωσε ἐντύπως τὸ μικρὸ, ἀλλὰ γεμάτο μεγάλες σκέψεις, βιβλίο του *Ὁ ἄγνωστος Θεός*. Οὔτε τὴ φιλοσοφικὴ κατάρτιση εἶχαμε ὑποτιμήσει τοῦ Μαρξιστῆ Δημητρίου Γληνοῦ, ἐνὸς ὀξυτάτου πνεύματος, ἢ καὶ αὐτοῦ ἀκόμα τοῦ προσανατολισμένου ἐπίσης στὸν ἱστορικὸ ὕλισμὸ καθηγητῆ τῆς φιλοσοφίας στὸ πανεπιστήμιο τῆς Θεσσαλονίκης Χαράλαμπου Θεοδωρίδη, ποὺ ἀδίκησε τὸν ἑαυτό του μὲ τὶς ὑπεραπλουστευμένες δοξασίες του. Ἀλλὰ οἱ συμβολὲς τῶν τεσσάρων καθηγητῶν τοῦ πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, ποὺ ἐμνημόνευσα πρῶτους, στὴν ἀναγέννηση τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ στὴν Ἑλλάδα δὲν ἦταν συνδυασμένες μεταξύ τους, οὔτε εἶχαν δημιουργήσει, ἂν καὶ ἦταν ἀξιόλογες, μιὰ φιλοσοφικὴ ἀτμόσφαιρα στὴν πνευματικὴ, γενικώτερα, ζωὴ τῆς χώρας μας. Πολὺ περισσότερο ἀπὸ τὴ δική τους διδασκαλία καὶ τὰ δικά τους βιβλία συνέβαλαν στὴν ἀφύπνιση φιλοσοφικῶν στοχασμῶν στὴν ψυχὴ τῶν γενεῶν τοῦ 1910 καὶ τοῦ 1920 ἡ ὑψηλὴ ποίηση τοῦ Κωστῆ Παλαμᾶ καὶ τοῦ Ἀγγελοῦ Σικελιανοῦ, καθὼς καὶ ὁ ρωμαλέος λόγος τοῦ Κώστα Βάρναλη (*Τὸ φῶς ποὺ καίει*, 1922) καὶ τοῦ Νίκου Καζαντζάκη (*Ἀσκητικὴ—Salvatores Dei*, 1927). Ὁ Schopenhauer καὶ ὁ Nietzsche, ποὺ ἔργα τους εἶχαν μεταφρασθεῖ στὴν ἐλληνικὴ γλῶσσα καὶ κυκλοφοροῦσαν σὲ ἐκδόσεις προσιτὲς σὲ πολλοὺς, ἐπηρέαζαν τοὺς νέους γύρω στὸ 1910 ἢ ἀκόμα γύρω στὸ 1920, χωρὶς νὰ τοὺς ἔχει παρασχεθεῖ καὶ ἡ ἀναγκαία φιλοσοφικὴ προπαιδεῖα, ποὺ θὰ τοὺς ἔκανε νὰ πάρουν θέση πνευματικὰ ὑπεύθυνη ἀπέναντι τῶν συγκλονιστικῶν μηνυμάτων τους. Τὸ ἴδιο πρέπει νὰ πῶ καὶ γιὰ τὸν ἱστορικὸ ὕλισμό. Ἐκεῖνοι, ποὺ τοὺς ἐγοήτευσε τὸ πολιτικὸ καὶ κοινωνικὸ μήνυμα τοῦ Μαρξισμοῦ, παραλάβαιναν τὸν ἱστορικὸ ὕλι-

σμό, χωρίς να έχουν τή δυνατότητα υπεύθυνης επιλογής μεταξύ αὐτοῦ καὶ ἄλλων κοσμοθεωριῶν. Ἀκόμα καὶ τὸν Μαρξισμό, ποὺ τὸν εἶχαν ἀσπασθεῖ ὁ Δημήτριος Γληνός, ὁ Γεώργιος Σκληρός καὶ ἄλλοι, καὶ τὸν εἶχε χρησιμοποιοῦν, γιὰ νὰ ἐρμηνεύσει τὴν Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση τοῦ 1821 ὁ Γιάννης Κορδάτος², δὲν τὸν εἶχε κανένας ἀναπτύξει ὡς φιλοσοφικὸ σύστημα στὴν ἑλληνικὴ γλώσσα, καὶ ἔτσι ἐπιφυλάχθηκε σὲ μένα νὰ τὸ ἐπιχειρήσω πρῶτος στὶς πανεπιστημιακὲς παραδόσεις μου τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ ἔτους 1930-31³, ποὺ τίς τιμοῦσε συχνὰ μὲ τὴν παρουσία του, ἀνάμεσα στοὺς ἀκροατές μου, ὁ διάσημος τότε, ὡς μεταρρυθμιστὴς τῆς Παιδείας, Δημήτριος Γληνός, ποὺ ἦταν εἴκοσι χρόνια πρεσβύτερός μου.

Ἡ πνευματικὴ ζωὴ τῆς Ἑλλάδος, στὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ αἰῶνα μας, ἦταν πολὺ ζωηρὴ. Ἀλλὰ ἦταν γεμάτη ἀπὸ ἓνα φῶς, ποὺ δὲν ἦταν ἀρμονικὰ διάχυτο. Τὸ προκαλοῦσαν ἀστραπὲς ποιητικῶν πνευμάτων ἢ σκόρπιες ἀκτίνες θεωρητικοῦ λόγου, ποὺ δὲν ἀποτελοῦσαν πυκνὲς δέσμες, διαμορφωμένες ἐνότητες. Ἐτσι ἀποφασίσαμε στὸ 1928 —ὁ Ἰωάννης Θεοδωράκόπουλος, ὁ Κωνσταντῖνος Τσάτσος καὶ ἐγώ— νὰ ἐκδώσουμε ἓνα φιλοσοφικὸ περιοδικό, ποὺ σκοπὸς του θά ἦταν νὰ προσφέρει στοὺς ἀναγνώστες, προπάντων στοὺς νέους, τὰ μέσα καὶ τὰ κριτήρια γιὰ μιὰ υπεύθυνη ἐκλογή τοῦ πνευματικοῦ δρόμου, ποὺ ὁ καθένας τοὺς θ' ἀποφάσιζε ν' ἀκολουθήσει.

Τὴν πρωτοβουλία γιὰ τὴν ἐκδόσιν τοῦ περιοδικοῦ τὴν εἶχε ὁ Ἰωάννης Θεοδωράκόπουλος.

Τὸ περιοδικό ἦταν τριμηνιαῖο. Τὸ ὀνομάσαμε «Ἀρχεῖον Φιλοσοφίας καὶ Θεωρίας τῶν Ἐπιστημῶν». Τὸ πρῶτο τεῦχος (147 σελίδες) ἐκδόθηκε στὶς ἀρχὲς τοῦ 1929. Καὶ ἔζησε τὸ περιοδικό αὐτὸ ἔντεκα ὁλόκληρα χρόνια. Ἐφθασε στὶς 3.436 σελίδες. Τῇ ζωῇ του τὴν ἔκοψε ἡ ἐπίθεση τοῦ Μουσολίνι κατὰ τῆς Ἑλλάδος. Ἀφοῦ ἀποκρούσθηκαν πέντε ὁλόκληρους μῆνες οἱ φασιστικὲς λεγεῶνες, πλευροκοπήθηκε ὁ νικηφόρος ἑλληνικὸς στρατὸς ἀπὸ τίς δυνάμεις τοῦ Χίτλερ. Ἀκολουθεῖ ἡ ἐχθρικὴ κατοχὴ, ποὺ τὴν διαδέχθηκε, τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1944 —καὶ ἀπὸ τὸ 1946 ὡς τὸ 1949— ὁ ἐμφύλιος πόλεμος. Ἀλλὰ τὴν ἀποστολὴ του τὴν εἶχε ἐκπληρώσει τὸ «Ἀρχεῖον Φιλοσοφίας καὶ Θεωρίας τῶν Ἐπιστημῶν», στὰ ἔντεκα χρόνια τῆς ζωῆς του καὶ μάλιστα παρὰ τὸ γεγονός, ὅτι στὰ τελευταῖα τέσσερα χρόνια του, ὅταν στὴν Ἑλλάδα εἶχε ἐπικρατήσῃ ἓνα δικτατορικὸ καθεστῶς, οἱ τρεῖς ἀπὸ τοὺς πέντε κύριους συντάκτες τοῦ περιοδικοῦ εἶχαμε συλληφθεῖ καὶ ἐκτοπισθεῖ σὲ μικρὰ νησιά⁴. Τὸ «Ἀρχεῖο» ἐμφανίσθηκε στὴν ἀρχὴ «διευθυνό-

2. Γιάννη Κορδάτου, *Ἡ κοινωνικὴ σημασία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821* (πρώτη ἐκδόση 1924).

3. Οἱ παραδόσεις μου ἐκεῖνες ἀπετέλεσαν τὴ βάση καὶ τὸ κύριο περιεχόμενο τοῦ βιβλίου μου *Κάρολος Μάρξ*, 1931.

4. Πρῶτος ἐξορίστηκε, μαζί μὲ τὸν καθηγητὴ Ἀλέξανδρο Σβώλο, ὁ Θεμιστοκλῆς

μενον» ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Ν. Θεοδωρακόπουλο, καὶ λίγο ἀργότερα ἀπὸ «Συντακτικὴ Ἐπιτροπὴ» (Ι. Θεοδωρακόπουλος, Π. Κανελλόπουλος, Μιχαὴλ Τσαμαδός, Κωνσταντῖνος Τσάτσος).

Τὸ «Ἀρχεῖον Φιλοσοφίας καὶ Θεωρίας τῶν Ἐπιστημῶν», καθὼς καὶ ἡ ἀκαδημαϊκὴ καὶ συγγραφικὴ δραστηριότητά μας ἀπὸ τὸ 1928 ὡς τὸ 1940 (ἡ δική μου ἀκαδημαϊκὴ διδασκαλία σταμάτησε στὸ 1935), ἔφεραν στὴν Ἑλλάδα κάτι —ἂν λίγο ἢ πολύ, δὲν μπορῶ νὰ τὸ κρίνω— ἀπὸ τὴν πνευματικὴ ἀτμόσφαιρα τῆς τελευταίας μεγάλης ἐποχῆς τῆς Χαϊδελβέργης. Θὰ μποροῦσα μάλιστα νὰ πῶ, ὅτι ἡ τρίτη αὐτὴ μεγάλη ἐποχὴ, ποὺ εἶχε ἀρχίσει νὰ σβήνει στὸ 1933, βρῆκε στὴν Ἑλλάδα ἕναν ἐπίλογο, ποὺ κράτησε ὡς τὸ 1940. Ἀλλὰ τὸ πρῶτο ἤδη τεῦχος τοῦ «Ἀρχείου» δείχνει καθαρά ὅτι —μεταφέροντας στὴν Ἀθήνα τὴν πνευματικὴ παράδοση τῆς Χαϊδελβέργης— ἐπισημάνουμε καὶ τὴν ἑλληνικὴ, σὲ μεγάλο βαθμό, καταγωγὴ τῆς παραδόσεως αὐτῆς. Ἡ Χαϊδελβέργη ὄχι μόνο δὲν μᾶς εἶχε ἀποξενώσει ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα, ἀλλὰ ἔκαμε μέσα μας ἀκόμα πλεον συνειδητὴ τὴν αἰώνια νεότητα τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ πνεύματος. Χαρακτηριστικὰ εἶναι τὰ θέματα τῶν δύο πρώτων συμβολῶν ξένων συνεργατῶν στὸ «Ἀρχεῖο».

Στὸ πρῶτο τεῦχος (Ἰανουάριος - Μάρτιος 1929) δημοσιεύθηκαν πρῶτες ἡ πραγματεία τοῦ Heinrich Rickert «Ἡ αἰώνια νεότης τῶν Ἑλλήνων» (σελ. 7-24) καὶ ἡ πραγματεία τοῦ Erich Frank «Ἡ ἑλληνικὴ ἰδέα» (σελ. 25-48). Ὁ Ἰωάννης Θεοδωρακόπουλος εἶχε γράψει ἤδη, ὅπως εἶδαμε σὲ μιὰ προηγούμενη σελίδα, τὸ βιβλίο του *Platons Dialektik des Seins*, ποὺ εἶχε ἐκδοθεῖ στὴ Χαϊδελβέργη (1927). Πολλὲς ἀπὸ τίς συμβολές του στὸ «Ἀρ-

Τσάτσος. Ἐμεινε μερικοὺς μῆνες σ' ἓνα νησί, ἀφέθηκε ἐλεύθερος, ἀλλὰ ἀργότερα ἐκτοπίστηκε πάλι γιὰ ὀρισμένο χρονικὸ διάστημα. Δεύτερος ἐξορίστηκα ἐγώ. Μὲ συνέλαβαν τὴ νύχτα τῆς 7ης πρὸς τὴν 8η Φεβρουαρίου 1937, ὅταν ἐπέστρεφα στὸ σπίτι μου (Ἀρδηττοῦ 20) ἀπὸ τὸ σπίτι τοῦ Κωνσταντίνου Τσάτσου (Πλάκα, Κυδαθηναίων 9), συνοδευμένος ἀπὸ τὴ γυναῖκα μου, τοὺς ἀλησμόνητους φίλους μου Γιώργο Θ. Καρανικολό καὶ Δημήτριο Καπετανάκη, τὸν Κώστα Ι. Δεσποτόπουλο, τὸν Παναγὴ Παπαληγούρα καὶ τὸν Κωνστ. Θ. Χοϊδᾶ. Ἐμεινα ἐκτοπισμένος τρία χρόνια καὶ δέκα μῆνες, δηλαδὴ ὡς τὴν ἐπίθεση τοῦ Μουσολίνι κατὰ τῆς Ἑλλάδος. Μοῦ ἐπέτρεψαν, τότε, νὰ καταταγῶ ἐθελοντῆς στὸ στρατὸ καὶ ἔμεινα στὸ μέτωπο —δυσὸ μῆνες στὴν γραμμὴ τῶν πρόσω— ὡς τὴν ὥρα, ποὺ μᾶς ἐπλευροκόπησαν οἱ δυνάμεις τοῦ Χίτλερ. Ὁ Κωνσταντῖνος Τσάτσος ἐκτοπίστηκε στὸ ἔτος 1939. Πρέπει ἐδῶ νὰ σημειωθεῖ, ὅτι τὸ «Ἀρχεῖον Φιλοσοφίας καὶ Θεωρίας τῶν Ἐπιστημῶν» μπόρεσε νὰ διατηρηθεῖ καὶ στὸ διάστημα τῆς δικτατορίας, μετὰ τὴν 4ην Αὐγούστου 1936, ἐπειδὴ ἡ δικτατορία τοῦ Ἰωάννου Μεταξᾶ δὲν ἐπὶ χεῖρῃσε τὴν «ὀλοκληρωτικὴ» ἐπέμβαση στὴν πνευματικὴ ζωὴ, ὅπως τὸ εἶχαν κάμει ὁ Χίτλερ στὴ Γερμανία καὶ —σὲ μικρότερη ἑκτασὴ ἢ μὲ μικρότερη ἐπιτυχία— ὁ φασισμὸς τοῦ Μουσολίνι στὴν Ἰταλία.

χειο» αναφέρονται κι αυτές στον Πλάτωνα και στον Ἀριστοτέλη⁵. Και μέσ' ἀπὸ τὶς συμβολές τοῦ Κωνσταντίνου Τσάτσου στὸ «Ἀρχεῖο», καθὼς καὶ ἀπὸ τὶς παραδόσεις του στὸ πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν, προέκυψε τὸ ἔργο του *Ἡ κοινωνικὴ φιλοσοφία τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων*, ποὺ μεταφράσθηκε στὴ γαλλικὴ γλώσσα ἀπὸ τὸν Fernand Duisit. Προλογίζοντας ὁ Octave Merlier τὴ γαλλικὴ ἔκδοση (1971) λέει ὅτι ὁ Κωνσταντῖνος Τσάτσος, «le brillant spécialiste de la philosophie du droit», εἶναι καὶ «ποιητής». «Ἐγνώρισα ἐπίσης», λέει παρακάτω, «τὸ πνεῦμα αὐτοσχεδιασμοῦ, ποὺ ἐπέτρεπε στὸν Κ. Τσάτσο —σὲ συναντήσεις, ποὺ ἦταν κι αὐτὲς ἀπροσχεδιάστες— νὰ ἀναμετριέται ἄριστα, στὴ γαλλικὴ γλώσσα, μ' ἓναν André Malraux, μ' ἓναν René Huyghe καὶ μὲ ἄλλα κυρίαρχα πνεύματα, συζητώντας μαζί τους τὴν οὐσία τοῦ ωραίου καὶ τοὺς νόμους ποὺ κυβερνοῦν, ὑπεράνω τοῦ χρόνου, τὴν Τέχνη». Καὶ κλείνει ὁ Octave Merlier τὸν «Πρόλογό» του, εὐχαριστώντας τὸν Louis Nagel, ποὺ —ἐκδίδοντας τὸ ἔργο τοῦ Κ. Τσάτσου— ἔδωσε τὴ δυνατότητα «νὰ ἀκτινοβολήσῃ ἀκόμα περισσότερο στὴ Δύση (...) ἢ Ἑλλάς, ὅπως τὴν αἰσθάνθηκε καὶ τὴ γνώρισε μὲ θαυμάσιο τρόπο ὁ Κωνσταντῖνος Τσάτσος». Ἄν ὁ Octave Merlier εἶδε στὸν Κωνσταντῖνο Τσάτσο τὸν συγγραφέα, ποὺ μὲ τὸ ἔργο του *Ἡ κοινωνικὴ φιλοσοφία τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων* θὰ ἔκανε τὴν Ἑλλάδα νὰ «ἀκτινοβολήσῃ» ἀκόμα περισσότερο στὴ Δύση, ὁ Κωνσταντῖνος Τσάτσος ἐθεώρησε καθῆκον του, γράφοντας ἓναν εἰδικό «Πρόλογο» γιὰ τὴ γαλλικὴ ἔκδοση τοῦ ἔργου του, νὰ τενίσει κάτι ἄλλο. «Ὁ τρόπος», λέει, «μὲ τὸν ὁποῖο γίνεται ὁ χειρισμὸς τῶν φιλοσοφικῶν ἰδεῶν, ἀποκαλύπτει τὴ Σχολή, ποὺ ἦταν γιὰ τὸν συγγραφέα ἡ κύρια πηγή του. Οἱ λόγιοι, ποὺ ἦσαν ἀλόκληρο αἶώνα ἐλάμπρυναν τὸ πανεπιστήμιο τῆς Χαϊδελβέργης, ὁ Ed. Zeller, ὁ K. Fischer, ὁ Windelband, ὁ Rickert, ὁ Ernst Hoffmann (...) ὑπῆρξαν οἱ κύριοι ὁδηγοί του. Δὲν μπορεῖ νὰ παραλείψει, στὸν σύντομο αὐτὸν πρόλογο, νὰ ἀποτίσῃ τὸν φόρο τιμῆς, ποὺ τοὺς ὀφείλει».

Στὰ ἑντεκα χρόνια τῆς ζωῆς τοῦ «Ἀρχείου» δημοσιεύθηκαν στὶς σελίδες του πολλὲς πραγματεῖες γιὰ τὸ ἀρχαῖο ἐλληνικὸ πνεῦμα, ἄλλες γραμμένες ἀπὸ κορυφαίους ξένους συνεργάτες καὶ ἄλλες ἀπὸ Ἑλληνες. Ὁ Ernst Hoffmann μᾶς ἔστειλε τὶς τρεῖς σημαντικὲς πραγματεῖες του: «Ἡ νοοτρο-

5. I. N. Θεοδωρακοπούλου, «Ἡ περὶ Πλάτωνος ἐργασία μου: σχολαστικισμὸς καὶ φιλοσοφικὴ κριτικὴ» (ἑκτακτο τεῦχος τοῦ 1930), «Ἡ φιλοσοφία τοῦ Πλάτωνος» (τόμος Γ', 1931-32), «Τὸ πρόβλημα τῆς ζωῆς καὶ τοῦ θανάτου στὸν Φαῖδωνα» (τόμος Θ', 1938), «Ἡ ἔννοια τῆς ψυχῆς στὸν Ἀριστοτέλη» (τόμοι Γ' καὶ ΙΑ', 1939 καὶ 1940), «Ἡ θεωρία τῆς ιδέας» (τόμος ΙΑ', 1940). Ἡ τελευταία αὐτὴ ἐργασία ὁλοκληρώνεται μὲ τὸ ἔργο τοῦ Θεοδωρακόπουλου *Εἰσαγωγή στὸν Πλάτωνα* (1941, νεώτερη ἔκδοση 1970). Στὸ 1948 ἐκδόθηκε: I. N. Θεοδωρακοπούλου, *Πλάτωνος Φαῖδρος* (Εἰσαγωγή - ἀρχαῖο καὶ νέο κείμενο μὲ σχόλια).

πία της προσωκρατικής φιλοσοφίας» (Τόμος Β', 1930-31), «Τὸ ἰδεῶδες τῆς μορφώσεως κατὰ τὸν Περικλέα» (Τόμος Β', 1930-31), «Τὸ πρόβλημα τῆς ψυχῆς παρὰ Πλάτωνι» (Τόμος ΣΤ', 1935). Ὁ Ἰταλὸς φιλόσοφος Guido Calogero συνέβαλε μὲ πολλές πραγματείες του στὸ «Ἀρχεῖο» μας, καὶ ἡ πρώτη ποὺ μᾶς ἔστειλε εἶχε τὸν τίτλο «Πλωτίνεια προβλήματα» (Τόμος Α', 1939). Ὁ Ραφαήλ Δήμου, καθηγητὴς στὸ πανεπιστήμιο Harvard τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν τῆς Ἀμερικῆς, μᾶς ἔστειλε δώδεκα πραγματείες του, ποὺ ὅλες ἀναφέρονται σὲ θεμελιακὰ προβλήματα τῆς φιλοσοφίας τοῦ Πλάτωνος. Οἱ πραγματείες του αὐτὲς ἦταν βαθμίδες, ποὺ τὸν ὁδήγησαν τελικὰ στὴ συγγραφὴ τοῦ ἔργου του *Ἡ φιλοσοφία τοῦ Πλάτωνος*⁶. Ὁ Χαράλαμπος Τζωρτζόπουλος, συμφοιτητὴς μου στὴ Χαϊδελβέργη, τακτικὸς καθηγητὴς ἀργότερα τοῦ ποινικοῦ Δικαίου στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Θεσσαλονίκης, ποὺ τὸν πρόωρο θάνατό του ἐθρήνησα στὸ 1939, ὅταν ἦμουν ἐξόριστος στὴν Καλὴ Ράχη τῆς Θάσου⁷, μᾶς ἔδωσε, στὸ πρῶτο ἔτος τῆς ζωῆς τοῦ «Ἀρχείου», τὴν ἐξοχὴ πραγματεία του «Ἡ ποινὴ κατὰ Πλάτωνα» (Τόμος Α', 1929). Ὁ μαθητὴς μου Δημήτριος Καπετανάκης, ποὺ ἐγίνε καὶ μαθητὴς τοῦ Karl Jaspers, καὶ ἀναδείχθηκε ἀργότερα στὴν Ἀγγλία ὡς ποιητὴς καὶ δοκιμογράφος⁸, ἐδημοσίευσε στὸ «Ἀρχεῖο» τὸ ὅραίό του δοκίμιό «Ὁ Εὐθύδημος ἢ μία φιλοσοφικὴ προμύηση» (Τόμος Η', 1937). Ὁ Βασίλειος Λαούρδας —μαθητὴς κυρίως τοῦ Ιωάννη Συκουτρῆ, ποὺ ἐμαθήτευσε καὶ πλάϊ στὸν Κ. Τσάτσο καὶ σὲ μένα— ἐμφανίσθηκε στὸ «Ἀρχεῖο» μὲ τὴν πραγματεία του «Τὸ γνωσιολογικὸν πρόβλημα εἰς τὸν Θεαίτητον τοῦ Πλάτωνος» (Τόμος Θ', 1938)⁹. Καὶ ἄλλες πραγματείες γιὰ τὸ ἀρχαῖο ἐλληνικὸ πνεῦμα δη-

6. R. Demos, *The philosophy of Plato*, New York 1939.

7. Ἐστειλα τότε στὴν Ἀθήνα μιὰ νεκρολογία, ποὺ δημοσιεύθηκε στὸ «Ἀρχεῖο» (τόμος Γ', 1939). Νεκρολογίες, γραμμένες ἀπὸ μένα, δημοσιεύθηκαν στὸ «Ἀρχεῖο» καὶ γιὰ τὸν Φῶτο Πολίτη (τόμος ΣΤ', 1935) καὶ τὸν Ιωάννη Συκουτρῆ (τόμος Θ', 1938). Τὴν τελευταία τὴν ἔστειλα ἀπὸ τὴν Κύθνο, ποὺ ἦταν ὁ πρῶτος τόπος τῆς τετράχρονης ἐξορίας μου. Εἶχα συγκλονισθεῖ ἀπὸ τὸν πρόωρο θάνατο καὶ τῶν τριῶν.

8. Εἶχε γεννηθεῖ στὴ Σμύρνη τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1912. Πέθανε, 32 ἐτῶν, τὸν Μάρτιο τοῦ 1944, στὸ Λονδίνο. Βλ. *Demetrios Capetanakis. A Greek Poet in England* (John Lehmann, London 1947). Στὸν τόμο αὐτὸν περιλαμβάνονται ποιήματα καὶ δοκίμια τοῦ Δ. Καπετανάκη, ὅλα στὴν ἀγγλικὴ γλῶσσα, καθὼς καὶ μιὰ «Εἰσαγωγή» τοῦ John Lehmann, μιὰ κριτικὴ ἐκτίμηση τοῦ ἔργου του ἀπὸ τὴν Edith Sitwell, καὶ «Ἀναμνήσεις» γραμμένες ἀπὸ τὸν William Plomer καὶ ἀπὸ μένα. Ὁ Δ. Καπετανάκης εἶναι ὁ μόνος μὴ Βρετανὸς ἀγγλόφωνος ποιητὴς, ποὺ ποιήματά του ἔχουν περιληφθεῖ στὴν κλασικὴ ἀνθολογία *The Golden Treasury of the best Songs and lyrical Poems in the English Language*, Fifth Edition, Oxford University Press 1964, σελ. 523-24.

9. Ὁ Κωνσταντῖνος Τσάτσος καὶ ἐγὼ εἶχαμε τὴν καλὴ τύχη νὰ ἰδοῦμε μαθητὲς μας νὰ ἐγκαινιάζουν στὸ «Ἀρχεῖο» τὴν πνευματικὴ σταδιοδρομία τους, ποὺ τοὺς ἔκαμε ἀργότερα νὰ ξεχωρίσουν ὡς σημαντικὲς προσωπικότητες. Ὁ Δημήτριος Καπετανάκης, μαθητὴς ἰδιαίτερα δικός μου, ἐδημοσίευσε στὸ «Ἀρχεῖο» καὶ ἄλλα ὅραϊα δοκίμια: «Ἀπὸ

μοσιεύθηκαν στο «Ἀρχεῖο»¹⁰. Οἱ λαμπρές, ἐπίσης, πραγματεῖες τοῦ Ι. Θ. Κακριδῆ «Ὁ ποιητὴς καὶ ἡ μυθικὴ παράδοση» (Τόμος Γ', 1931-32, καὶ Τόμος Δ', 1932-33) καὶ «Ἑλληνικὴ κλασσικὴ παιδεία» (Τόμος Ζ', 1936) καθὼς καὶ τὸ ἐναρκτήριο μάθημα¹¹, πὺ ἐκαμε ὁ Ἰωάννης Συκουτρῆς ὡς ὑφηγητῆς τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς φιλολογίας στὸ πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν (27 Ἰανουαρίου 1931) καὶ πρωτοδημοσιεύθηκε στὸ «Ἀρχεῖο» («Φιλολογία καὶ ζωή»,

τὸν Ἀγῶνα τοῦ ψυχικῶς μόνου» (τόμος Ε', 1934), «Μυθολογία τοῦ Ὠραίου» (τόμος Η', 1937), «Ρεμπώ. Μῦθος καὶ Μίτος γιὰ τὴν κόλαση τῆς ποίησής του» (τόμος Η', 1937), «Ἔρως καὶ Χρόνος. Ἐνα κεφάλαιο ἐρωτικῆς φιλοσοφίας» (τόμος Θ', 1938, καὶ τόμος Ι', 1939). Ἡ τελευταία αὐτὴ πραγματεία τοῦ Καπετανάκη ἦταν ἡ μετάφραση στὴν ἐλληνικὴ γλῶσσα τῆς ἐναίσιμης ἐπὶ διδακτορία διατριβῆς του, πὺ εἶχε ἐγκρίνει στὴ Χαϊδελβέργη ὁ Karl Jaspers.—Ὁ Παναγῆς Παπαληγούρας, πὺ διακρίθηκε ἀργότερα στὴν πολιτικὴ ζωὴ τῆς χώρας μας (ἐγινε πρώτη φορὰ ὑπουργός, εἴκοσι ὀχτῶ ἐτῶν, στὴν κυβέρνηση, πὺ ἐσχημάτισα τὴν 1η Νοεμβρίου 1945), ἐκαμε τὴν πρώτη ἐμφάνισή του στὸ «Ἀρχεῖο», στὴν ἡλικία τῶν 18 ἐτῶν, μὲ τὸ σπινθηροβόλο δοκίμιο: «Μερικὲς σκέψεις καὶ ὁμολογίες γύρω καὶ πέρα ἀπὸ τὸ λόγο» (τόμος Η', 1937). Λίγο ἀργότερα, ὅταν συνέχισε τὶς σπουδὲς του στὴ Γενεύη, κατέπληξε τοὺς καθηγητὲς του —ἀνάμεσα τοὺς ἦταν καὶ ὁ Hans Kelsen— μὲ τὸ ἐξοχο καὶ ὀγκῶδες ἔργο του *Théorie de la société internationale* (ἐκδοσὴ τοῦ πανεπιστημίου τῆς Γενεύης, 1941), πὺ τοῦ ἐξασφάλισε τοὺς τίτλους καὶ τοῦ διδάκτορα καὶ τοῦ ὑφηγητῆ. Ὁ Raymond Aron τοῖζει στὸ ἔργο του *Paix et Guerre entre les Nations* (βλ. τὴν ἐλληνικὴ ἐκδοσὴ *Πόλεμος καὶ Εἰρήνη μεταξύ τῶν Ἐθνῶν*, τόμος Α', 1966, σελ. 143), ὅτι δανείσθηκε τὴ βασικὴ διάκριση μεταξύ «ὁμοιογενῶν» καὶ «ετερογενῶν» (πολιτικῶν) συστημάτων ἀπὸ τὸ «ἀξιόλογο», ὅπως τὸ χαρακτηρίζει, σύγγραμμα τοῦ Παπαληγούρα, πὺ τοῦ τοῦ εἶχε ὑποδείξει ἡ Jeanne Hersch. (Ἡ Ἑλβετίδα αὐτὴ ἦταν μαθήτρια τοῦ Karl Jaspers. Τὸ βιβλίο τῆς *L'illusion philosophique*, Paris, F. Alcan, 1936, τὸ εἶχα παρουσιάσει στὸ «Ἀρχεῖο», τόμ. Η', 1937, σελ. 106-113).—Ὁ Κώστας Ι. Δεσποτόπουλος, ρωμαλέο φιλοσοφικὸ πνεῦμα καὶ ἄφοβος —ὄχι ὁμως μισαλλόδοξος— ὑποστηρικτῆς τῶν ιδεῶν του, πὺ πέρασε δύσκολες ὥρες, στὸ διάστημα τοῦ ἐμφύλιου πολέμου (1946-49), ἰδιαίτερα στὰ δυὸ τελευταῖα χρόνια, στὸ στρατόπεδο τῆς Μακρονήσου, ἐμφανίσθηκε στὸ «Ἀρχεῖο» —ἀφοῦ εἶχε ἐγκαινιάσει τὴ λαμπρὴ πνευματικὴ σταδιοδρομία του καὶ μὲ προηγούμενες ἐπιστημονικὲς ἐργασίες— μὲ τὴν πραγματεία του: *Τὸ δικαίωμα ὡς διανόημα τοῦ νομοθέτου* (τόμος Ι, 1939). Ὁ Κ. Δεσποτόπουλος καὶ ὁ Δ. Καπετανάκης ἐδημοσίευσαν καὶ βιβλιοκρισίες στὸ «Ἀρχεῖο».

10. Γ. Μ. Τριανταφύλλου, «Αἱ περὶ Πολιτείας καὶ Δικαίου ιδέαι τῶν Πυθαγορείων» (τόμος ΣΤ', 1935), Ε. Σαρκοπούλου, «Τὸ ἀγαθὸ στὸν Γοργία» (τόμος Ζ', 1936), Α. Α. Κρυστάλλη, «Δικαιοσύνη καὶ δικαία ψυχὴ παρὰ Πλάτωνι» (τόμος Β', 1937), Μ. Καρβελά, «Λογικὴ παρακολούθησὴ τοῦ πλατωνικοῦ διαλόγου Μένων» (τόμος ΙΑ', 1940).

11. Τὸ ἐναρκτήριο αὐτὸ μάθημα τοῦ Ι. Συκουτρῆ εἶχε ὡς θέμα τὴ σχέση τῆς φιλολογικῆς ἐπιστῆμης γενικὰ —ὄχι μόνον τῆς κλασσικῆς— «πρὸς τὸ σύνολον τῆς συγχρόνου πνευματικῆς ζωῆς ἐνὸς ἔθνους». Γιὰ τὰ εἰδικὰ προβλήματα, πὺ παρουσιάζει ἡ σχέση τῆς κλασσικῆς φιλολογικῆς ἐπιστῆμης πρὸς τὴ σύγχρονη ζωὴ παρέπεμψε ὁ Συκουτρῆς τὸν ἀναγνώστη στὸ ἔργο τοῦ Th. Zielinski *Ἡμεῖς καὶ οἱ Ἀρχαῖοι*, πὺ εἶχε μεταφράσει ὁ ἴδιος στὴν ἐλληνικὴ γλῶσσα. Ἡ μετάφραση ἐκδόθηκε στὸ 1928 μ' ἓνα σημαντικὸ ἐπίλογο, ὅπου ὁ μεταφραστῆς Ι. Συκουτρῆς ἀνέπτυξε τὶς εἰδικώτερες μορφές, πὺ παίρνουν τὰ προβλήματα αὐτὰ μέσα στὸ πλαίσιο τοῦ νεοελληνικοῦ πνευματικοῦ βίου.

Τόμος Β', 1930-31), συνέβαλαν αποφασιστικά στην προσπάθεια της συντακτικής επιτροπής του «'Αρχείου» να στήσουν μια γερή —και ζωντανή— γέφυρα μεταξύ της νεοελληνικής πνευματικής ζωής και του αρχαίου ελληνικού πνεύματος.

Έχει λεχθεί —και λέγεται ακόμα— ότι το «'Αρχεῖον Φιλοσοφίας και Θεωρίας των 'Επιστημών» ήταν αποκλειστικά προσανατολισμένο στον Νεοκαντιανισμό, ειδικότερα στη νεοκαντιανή σχολή της Χαϊδελβέργης, στον Windelband, τον Lask, τον Rickert.

Η Χαϊδελβέργη, στην τελευταία μεγάλη εποχή της, είχε άνοιχτά τα παράθυρα προς όλους τους όριζοντες του πνεύματος. Θα δοῦμε παρακάτω, ὡς ποῖο βαθμὸ ἦταν τὸ «'Αρχεῖο» προσανατολισμένο στὸν Νεοκαντιανισμό. Ἐδῶ θὰ ἤθελα μόνο νὰ πῶ, ὅτι δὲν ἦταν αποκλειστικὰ ἐπηρέασμένο ἀπὸ τὴν νεοκαντιανή σχολή τῆς Χαϊδελβέργης. Ἀκόμα καὶ ὁ Κωνσταντῖνος Τσάτσος, πὺ στὸν «Πρόλογο» τῆς γαλλικῆς ἐκδόσεως τοῦ ἔργου τοῦ *Ἡ κοινωνικὴ φιλοσοφία τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων*, ὁμολόγησε, ὅπως εἶδαμε, τὴ μεγάλη ὀφειλὴ τοῦ στοὺς νεοκαντιανούς τῆς Χαϊδελβέργης, εἶχε ἀφομοιώσει, ὡς νεοκαντιανός, στὸ ζωηρὸ καὶ πολὺπλευρὸ πνεῦμα τοῦ, τὸν Νεοκαντιανισμό ὄχι μόνο τῆς Χαϊδελβέργης, ἀλλὰ καὶ τῆς σχολῆς τοῦ Marburg καὶ ἄλλων συγγενῶν σχολῶν. Ἐνα ἀπὸ τὰ θεμελιακὰ ἔργα γιὰ τὸν Πλάτωνα, πὺ προβάλαμε στὸ «'Αρχεῖο», ἦταν τὸ ἔργο τοῦ Paul Natorp *Ἡ περὶ ἰδεῶν θεωρία τοῦ Πλάτωνος*, πὺ εἶχε πρωτοεκδοθῆ στὸ 1903 καὶ μεταφράσθηκε στὴν ἐλληνικὴ γλῶσσα ἀπὸ τὸν πρῶτον Μιχαὴλ Τσαμαδὸ, μέλος τῆς συντακτικῆς ἐπιτροπῆς τοῦ «'Αρχείου». Ἡ μετάφραση ἐκδόθηκε στὸ 1929 καὶ ἔδωσε ἀφορμὴ στὸν Κωνσταντῖνο Τσάτσο νὰ ἐξάρει στὰ πρῶτα βήματα τοῦ «'Αρχείου» (Τόμος Α', 1929) τὴ μεγάλη σημασία τοῦ ἔργου τοῦ Natorp, ἑνὸς νεοκαντιανοῦ, πὺ ἀνῆκε στὴ σχολή τοῦ Marburg. Παρατηρεῖ, μάλιστα, ὁ Κ. Τσάτσος στὴ βιβλιοκρισία του, πὺ εἶναι ἓνα λαμπρὸ ἐξασέλιδο δοκίμιο, ὅτι «ἡ πλατωνικὴ ἰδέα ἀναζῇ μὲ τὴν ἀναγέννησιν τοῦ νεοκαντιανισμοῦ καὶ ἀναζῇ κυρίως διὰ τῆς σχολῆς τοῦ Μαρβούργου», πὺ ἰδρυτὴς τῆς ἦταν ὁ Hermann Cohen¹².

Ἀλλὰ καὶ ὁ ἰσχυρισμός, ὅτι τὸ «'Αρχεῖο» ἦταν προσανατολισμένο στὸν Νεοκαντιανισμό γενικά, δηλαδὴ ὄχι μόνο τῆς σχολῆς τῆς Χαϊδελβέργης, εἶναι ὀρθὸς μονάχα ὡς ὀρισμένο βαθμὸ. Στὸ «'Αρχεῖο» δημοσιεύθηκαν πολλὲς πραγματεῖες πέρα γιὰ πέρα ἄσχετες μὲ τὸν Νεοκαντιανισμό, ἀκόμα καὶ ἀπὸ Ἑλλήνες συνεργάτες. Ὁ Ἰωάννης Συκουτρῆς εἶχε μόνο ἔμμεση σχέση μὲ τὸν Νεοκαντιανισμό. Ἦταν κλασικὸς φιλόλογος μὲ φι-

12. Βλ. κυρίως H. Cohen, *System der Philosophie* (I. Logik der reinen Erkenntnis II. Ethik des reinen Willens, III. Ästhetik des reinen Gefühls), 1902-1912.

λοσοφική παιδεία, και μόνον ἔμμεσα —κυρίως μέσω τοῦ Max Weber¹³, πού οἱ μεθοδολογικές πραγματείες του (μόνον αὐτές) τὸν ἔκαμαν νὰ συγγενεύει κάπως μέ τὸν προσωπικό του φίλο Heinrich Rickert— μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὁ Ι. Συκουτρῆς ἐκφραστῆς νεοκαντιανικῶν ἀντιλήψεων. Ὁ Ι. Θ. Κακριδής, πού ἐλάμπρυνε ἀργότερα ὡς τακτικός καθηγητής τῆς κλασικῆς φιλολογίας τὸ πανεπιστήμιο τῆς Θεσσαλονίκης, δὲν εἶχε ποτέ του ἰδιαίτερη σχέση μέ τὸν Νεοκαντιανισμό. Τὸ «Ἀρχεῖο» ἀνοιξε, ἐξάλλου, τὶς πύλες του σὲ πέντε θεωρητικούς τῶν Φυσικῶν Ἐπιστημῶν, πού ἦταν ἀπόλυτα ξένοι πρὸς τὸν Νεοκαντιανισμό. Ὁ Παναγιώτης Ζερβός, τακτικός καθηγητής τοῦ πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, ἓνας ἀπὸ τοὺς κορυφαίους Ἑλληνες μαθηματικούς τῶν πρώτων δεκαετιῶν τοῦ αἰῶνα μας (πατέρας τοῦ σημερινοῦ τακτικοῦ καθηγητῆ τῶν Μαθηματικῶν στὸ πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν Σπύρου Ζερβοῦ), ἐδημοσίευσε στὸ «Ἀρχεῖο» τὴν πραγματεία του «Νεώτεραι ἀντιλήψεις εἰς τὴν μαθηματικὴν ἐπιστήμην» (Τόμος Β', 1930-31). Καὶ οἱ Ν. Ἐμπειρικός, Σ. Ε. Παπαδάκης, Ι. Γρατσιᾶτος καὶ Ἀλκιβιάδης Μ. Τσιριμῶκος ἐπλούτισαν τὶς σελίδες τοῦ «Ἀρχείου» μέ πολὺ ἐνδιαφέροντα δοκίμια¹⁴. Ὁ Ν. Ἐμπειρικός δὲν ἀγνοοῦσε τὸν Νεοκαντιανισμό, ἀλλὰ στὴν πραγματεία του «Ἡ σύγχρονη Φυσικὴ καὶ ἡ θεωρία τῆς Γνώσεως», πού δημοσιεύθηκε στὸ «Ἀρχεῖο», παρατηρεῖ: «Ἄν ἐξετάσουμε, τί στάση παίρνουν ἀπέναντι τῆς ἐπιστημονικῆς φιλοσοφίας, οἱ διάφορες κατευθύνσεις τῆς σχολικῆς φιλοσοφίας, θὰ δοῦμε ὅτι ἡ νεοκαντιανὴ σχολή, πού ἐκπροσωπεῖται σήμερὰ κυρίως ἀπὸ τὸν E. Cassirer¹⁵, παραδέχεται τὶς ἀντιλήψεις τῆς ἐπιστημονι-

13. Ὁ Ι. Συκουτρῆς μετέφρασε στὰ ἑλληνικά, ἐφοδιάζοντάς την καὶ μέ μιὰ δική του «Εἰσαγωγή», τὴν πραγματεία (διάλεξη) τοῦ Max Weber *Ἡ ἐπιστήμη ὡς ἐπάγγελμα* (1933). Ἡ διάλεξη τοῦ M. Weber *Wissenschaft als Beruf* εἶχε γίνῃ στὸ Μόναχο στὸ 1919 καὶ εἶχε ἐκδοθεῖ στὸ ἴδιο ἔτος.

14. Ν. Ἐμπειρικός, «Ἡ σύγχρονη Φυσικὴ καὶ ἡ θεωρία τῆς γνώσεως» (τόμος Δ', 1932-33), Σ. Ε. Παπαδάκη, «Ἡ μετὰ Δάρβιν ἐξέλιξις τῆς θεωρίας τῆς ἐξελίξεως» (τόμος Δ', 1932-33), Ι. Γρατσιᾶτου, «Ὁ νόμος τῆς αἰτιότητος ἐν τῇ νεωτέρᾳ Φυσικῇ» (τόμος Ε', 1934). Α. Μ. Τσιριμῶκου, «Ἡ φιλοσοφικὴ σημασία τῆς νεώτερης θεωρίας τῆς Φυσικῆς» (τόμος ΣΤ', 1935). Ὁ Ἀλκιβιάδης Τσιριμῶκος, πού ἀνῆκε καὶ στὸν κύκλο μας —ἓνα ὡραῖο πνεῦμα, πού τὸ ἐκάλυπτε μιὰ ὡραία μορφή—, ἔφυγε πολὺ πρόωρα ἀπὸ τὸν κόσμον.

15. Ὁ Ernst Cassirer, πού παραιτήθηκε, ὅταν ἐπικράτησε ὁ Χίτλερ, ἀπὸ τὴν τακτικὴ ἔδρα τῆς φιλοσοφίας, πού κατεῖχε στὸ Ἀμβούργο, καὶ ἐδίδαξε ὡς τὸ θάνατό του (1945) στὰ πανεπιστήμια τῆς Ὁξφόρδης, τοῦ Goteborg (Σουηδία), τοῦ Yale καὶ τῆς Νέας Ὑόρκης (Columbia University), ἦταν μαθητῆς τοῦ H. Cohen καὶ τοῦ Natorp. Ἀνῆκε στὴ σχολὴ τῶν νεοκαντιανῶν τοῦ Marburg ἀλλὰ ἐπηρεάσθηκε ἰδιαίτερα καὶ ἀπὸ τὸν Ἑγέλο (Hegel). Εἶχε σπουδάσει καὶ Μαθηματικά καὶ ἦταν ὁ πιὸ μαθηματικός νοῦς μετὰ τῶν νεοκαντιανῶν. Τὸν συνδυασμὸ τῶν Μαθηματικῶν μέ τὴ Φιλοσοφία βρίσκουμε κυρίως στὰ ἔργα του *Substanzbegriff und Funktionsbegriff* (1910), *Zur Einsteinischen Relativitätstheorie* (1921) καὶ *Philosophie der symbolischen Formen* (τρεῖς τόμοι: 1923,

κῆς φιλοσοφίας για βάσιμες καὶ ἀναγνωρίζει ὅτι ἡ φυσικὴ εἶναι ἓνα σύστημα συμβόλων καὶ ὄχι ἡ εἰκόνα ἑνὸς ἀντικειμενικοῦ κόσμου. Ἔτσι, ἀπ' ὅλες τὶς κατευθύνσεις τῆς σχολικῆς φιλοσοφίας ὁ νεοκαντιανισμὸς ὑποβοηθεῖ τὴν συνεπῆ ἐπιστημονικὴ σκέψη, ζητᾷ ὅμως νὰ διατηρήσει τὴ φρασεολογία τῆς ἰδεοκρατικῆς φιλοσοφίας καὶ γι' αὐτὸ ὑστερεῖ πολὺ στὴ σαφήνεια τῆς διατύπωσης τῶν ἰδεῶν. Ἄν θεωρήσωμε τὸν νεοκαντιανισμό σὰ φαινόμενο ἀποσύνθεσης τοῦ συστήματος τῆς σχολικῆς φιλοσοφίας, τότε μπορούμε νὰ ποῦμε, ὅτι ἔχει ὑπὸ τὴν ἔννοια αὐτὴ προοδευτικὸ χαρακτήρα». Καὶ ὁ Ἀλκιβιάδης Τσιριμῶκος, στὴ δική του μεγάλη συμβολὴ στὸ «Ἀρχεῖο», τονίζει: «Στὸ γενικότερο φιλοσοφικὸ ἐπίπεδο ἡ νεώτερη ἐξέλιξη τῆς φυσικῆς ἀποδείχνει τὴν ἀδυναμία τῆς συστηματικῆς φιλοσοφίας νὰ στηρίξει πλαίσια γνωσιολογικὰ τύπου *a priori*: εἰδικότερα μ' αὐτὴ κλονίζεται τελειωτικὰ ἡ γνωσιολογία τοῦ Kant. Μὲ τὴ θεωρία τοῦ Einstein εἶδαμε νὰ πέφτει ἡ *a priori* θεμελίωση τῶν ἐννοιῶν τοῦ χώρου καὶ τοῦ χρόνου σὰ μορφῶν τῆς ἐποπτείας. Μὲ τὴ θεωρία τῶν *quanta* δίνεται ἀκόμα βαρύτερο κτύπημα». Ἀδιάφορο, ἂν εἶχε ἢ δὲν εἶχε δίκιο ὁ Ἀλκιβιάδης Τσιριμῶκος —ὁ Cassirer¹⁶ δὲν θὰ συμφωνοῦσε μαζί του, ἀλλὰ καὶ ὁ Weizsäcker δὲν κατέληξε σὲ τέτοια συμπεράσματα¹⁷—, ὁλοφάνερα εἶναι, ὅτι μὲ τὸ «Ἀρχεῖο»

1925, 1929). Ἔργα τοῦ ἔχουν μεταφρασθεῖ καὶ στὴν ἀγγλικὴ γλῶσσα: *Substance and Function and Einstein's Theory of Relativity* (1923, νέα ἐκδόση 1953) καὶ *Philosophy of Symbolic Forms* (τρεῖς τόμοι: New Haven, 1953, 1955, 1957).

16. Βλ. τὴν ὑποσημείωση 14.

17. Βλ. Carl Friedrich von Weizsäcker, *Zum Weltbild der Physik*, ἰδιαίτερα τὸ κεφάλαιο «Das Verhältnis der Quantenmechanik zur Philosophie Kants». Ὁ Weizsäcker ἦταν ἓνας ἀπὸ τοὺς μεγάλους ἀτομικοὺς ἐπιστήμονες τοῦ αἰῶνα μας. Εἶναι ἐκεῖνος, ποὺ ὁ Albert Einstein —στὴν περίφημη ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν Πρόεδρο Roosevelt— «τὸν ἐπικαλέσθηκε», ὅπως λέει δηκτικὰ ὁ Claus Grossner (*Verfall der Philosophie. Politik deutschen Philosophen*, 1971) «σὰν ζωντανὸ ἐπιχείρημα γιὰ τὸ ὅτι ὁ ἐθνικοσοσιαλισμὸς θὰ μπορούσε νὰ ἀποκτήσει σὲ λίγο ἀτομικὲς βόμβες». Ἡ ἐπιστολὴ αὐτὴ τοῦ Einstein ἔκαμε τὸν Roosevelt νὰ ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ τοὺς δισταγμοὺς του καὶ νὰ διατάξει τὴν παραγωγὴ τῆς ἀτομικῆς βόμβας. Μὲ τὸν Weizsäcker, ποὺ ἐπηρεάσθηκε ἰδιαίτερα ἀπὸ τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Kant, καὶ ποὺ στὸ ἔτος 1957 κατέλαβε τακτικὴ ἔδρα φιλοσοφίας στὸ πανεπιστήμιό τοῦ Ἀμβούργου, εἶχαμε τὴν εὐκαιρία —ὁ Κωνσταντῖνος Τσάτσος, ὁ Ἰωάννης Θεοδωρακόπουλος, καὶ ἐγώ— νὰ περάσουμε, συζητώντας μαζί του, μιὰ βραδιὰ στὸ Τατόι. Μᾶς εἶχαν καλέσει, γιὰ νὰ τὸν γνωρίσουμε, ὁ βασιλεὺς Παῦλος καὶ ἡ βασίλισσα Φρειδερίκη. Μοῦ ἔκαμε ἐντύπωση ἓνα ἐρώτημα, ποὺ μοῦ ἔθεσε ὁ Weizsäcker. Μὲ ρώτησε πῶς βλέπω καὶ πῶς κρίνω τὸν Spinoza. Φάνηκε ὅτι τὸν ἐθαύμαζε ἰδιαίτερα. Ἄν καὶ θαυμάζω καὶ ἐγὼ τὸν Spinoza, προπάντων ὡς μέγαν ἠθικὸ χαρακτήρα, πράγμα ποὺ σημαίνει πολλὰ καὶ γιὰ τὸν «φιλόσοφο», εἶπα ὅτι βρίσκω τὴ φιλοσοφία του (τὸ εἶπα αὐτὸ εἰδικότερα γιὰ τὸ ἔργο του *Ἠθική*) πολὺ ἀφηρημένη καὶ γεωμετρικὰ δύσκαμπτη. Ἀποκόμισα τὴν ἐντύπωση, ὅτι ἡ παρατήρησή μου αὐτὴ ἐνόχλησε κάπως τὸν Weizsäcker.— Στὸ 1970 ἀνέλαβε ὁ Weizsäcker τὴ διεύθυνση τοῦ «Max-Planck Institut der Erforschung der Lebensbedingungen der wissenschaftlich - technischen Welt», ποὺ ἰδρύθηκε μὲ

δέν θελήσαμε, ὅσοι εἶχαμε ἀπαρτίσει τὴ συντακτικὴ ἐπιτροπὴ του, νὰ ἐπιβάλουμε ὀρισμένη «φιλοσοφία».

Εἶχαν, βέβαια, τὰ μέλη τῆς συντακτικῆς ἐπιτροπῆς τοῦ «Ἀρχείου» —χωρὶς νὰ ἀρνοῦνται νὰ φιλοξενοῦν στὶς σελίδες του ἄλλες φωνές— τὶς δικές τους φιλοσοφικὲς ἀντιλήψεις. Καὶ ἦταν φυσικὸ νὰ ἐπιθυμοῦν νὰ τὶς ἀναπτύξουν, νὰ τὶς θεμελιώσουν, νὰ τὶς διαδώσουν. Δέν εἶναι νοητὴ ἡ ἀπόλυτη θεωρητικὴ οὐδετερότητα στὴ συνείδηση ἐκείνων πού φιλοσοφοῦν. Οὐδέτερο ἦταν —ὅπως εἶδαμε, καὶ ὅπως θὰ ἰδοῦμε ἀκόμα— τὸ ἔδαφος τοῦ «Ἀρχείου». Κανένας δέν ἐμποδίστηκε νὰ μπεῖ στὸ ἔδαφος αὐτό, ὅποιες φιλοσοφικὲς ἀντιλήψεις καὶ ἂν εἶχε, φτάνει νὰ ἦταν ἱκανὸς καὶ σοβαρὸς ὑποστηρικτὴς τῶν ἀντιλήψεών του. Ἀλλὰ ὅσοι ἀπαρτίσαμε τὴ συντακτικὴ ἐπιτροπὴ τοῦ «Ἀρχείου» προσπαθήσαμε νὰ δώσουμε στοὺς ἀναγνώστες τὰ δικά μας θεωρητικὰ «μηνύματα». Εἶχαμε, ὅμως, ὅλοι τὶς ἴδιες φιλοσοφικὲς ἀντιλήψεις καὶ ἦταν, τάχα, ὁ κύκλος μας πνευματικὰ ὁμοούσιος;

Μᾶς εἶχε συνδέσει τὸ πνεῦμα τῆς τελευταίας μεγάλης ἐποχῆς τῆς Χαϊδελβέργης. Ἀλλὰ τὸ πνεῦμα αὐτὸ δέν ἦταν διόλου κλειστὸ ἢ μονοσήμαντο. Στὴ Χαϊδελβέργη εἶχαμε γίνει δέκτες πολλῶν —ποικίλων, ἀκόμα καὶ ριζικὰ ἀντίθετων μεταξὺ τους— «μηνυμάτων». Εἶχαμε ἰδεῖ ὅμως νὰ διασταυρῶνεται τὰ «μηνύματα» αὐτὰ μέσα σὲ μιὰ μοναδικὴ στὸ εἶδος τῆς καὶ καθαρὴ πνευματικὴ ἀτμόσφαιρα. Ἡ ἐμπειρία αὐτὴ —μέγα μάθημα γιὰ μᾶς— ἦταν ἐκείνη, πού μᾶς ἔκαμε νὰ συνδεθοῦμε. Ὁ δεσμός μας ἦταν προπάντων ἠθικός. Ὅ,τι καὶ νὰ εἶχε νὰ πεῖ ὁ καθένας μας, ἀκόμα καὶ ἂν δέν θὰ ἦταν τὰ «μηνύματά» μας ταυτόσημα, τὸ ἔλεγε ἐμπνευσμένος ἀπὸ τὴν κοινὴ ἐκείνη μεγάλη ἐμπειρία. Ἔτσι —καὶ ὅταν διαφοροποιήθηκαν οἱ θέσεις μας, οἱ φιλοσοφικὲς ἢ οἱ εἰδικώτερες ἐπιστημονικὲς, στὴ διαδρομὴ τῶν ἔντεκα ἐτῶν τῆς ζωῆς τοῦ «Ἀρχείου»— ὁ κύκλος μας ἔμεινε ἠθικὰ «ὁμοούσιος».

δική του πρωτοβουλία. Ὁ Einstein —ἡ βασισμένη στὴ θεωρία τῆς σχετικότητας Φυσικὴ (Μηχανικὴ τοῦ Σύμπαντος)— δέν ἀνατρέπει ὅσα ἐδίδαξε ὁ Kant γιὰ τὸ «χῶρο» καὶ τὸ «χρόνο». Ὁ Νεύτων (Isaac Newton), στὸ μέγα ἔργο του *Philosophiae Naturalis Principia Mathematica* (1687) λέει ὅτι ὁ «χῶρος» καὶ ὁ «χρόνος» ἔχουν «ἀπόλυτη ὑπόσταση, ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὰ φαινόμενα πού σημειώνονται μέσα τους». Ὁ Lamarck, στὴ μεγάλη Εἰσαγωγὴ τοῦ ἔργου του *Philosophie zoologique* (1809), φθάνει ὥς τὸ σημεῖο νὰ βλέπει τὸ «χῶρο» καὶ τὸ «χρόνο» σὰν ἀντικειμενικὲς πραγματικότητες, πού τὶς ξεχωρίζει μάλιστα ἀπὸ ὁλόκληρο τὸν ὑλικὸ κόσμο. Τὶς δυὸ αὐτὲς θεωρίες ἀνέτρεψε ἡ νεώτερη Φυσικὴ. Τὴ γνωσιολογία, ὅμως, τοῦ Kant δέν τὴν ἀνέτρεψε. Ὁ «χῶρος» καὶ ὁ «χρόνος» ἐξακολουθοῦν νὰ εἶναι —καὶ δέν θὰ πάψουν νὰ εἶναι— δυὸ ἀναγκαῖες ὑποκειμενικὲς προϋποθέσεις λειτουργίας τῆς ἀνθρώπινης διάνοιας, δύο «a priori ἐποπτεῖες», ἀνεξάρτητες ἀπὸ τὶς αἰσθήσεις καὶ τὴν ἐμπειρία, καθὼς καὶ ἀπὸ ὅποιεσδήποτε νέες κατακτήσεις τῶν Φυσικῶν Ἐπιστημῶν.

Ὄταν ξεκινήσαμε, εἶχαν καὶ οἱ φιλοσοφικὲς — ἢ οἱ γενικώτερες πνευματικές — ἀντιλήψεις καὶ θέσεις μας ζωερὴ ὁμοιογένεια ἢ συγγένεια. Αὐτὸ ἐδημιούργησε τὴν ἐντύπωση — μιὰ ἐντύπωση, ποὺ διατηρήθηκε καὶ ἀφοῦ διαφοροποιήθηκαν λίγο ἢ πολὺ οἱ θέσεις μας — ὅτι ἡμασταν ὅλοι ἰδεοκράτες καὶ εἰδικώτερα νεοκαντιανοί. Ὁ Ἰωάννης Θεοδωρακόπουλος καὶ ὁ Κωνσταντῖνος Τσάτσος ἦταν — καὶ ἔμειναν — ἰδεοκράτες, σὲ σοβαρὸ βαθμὸ καὶ νεοκαντιανοί (ὄχι ἀποκλειστικὰ προσηλωμένοι στὴ σχολὴ τῶν νεοκαντιανῶν τῆς Χαϊδελβέργης), ἀλλὰ τὴ μεγάλη παράδοση τοῦ γερμανικοῦ ἰδεαλισμοῦ τὴ συνύφαναν μέσα τους μὲ τὴν ἀρχαία φιλοσοφία, ἰδιαίτερα μὲ τὸν Πλάτωνα. Ὁ γερμανικὸς, ἄλλωστε, ἰδεαλισμὸς — σὲ ὅλες τὶς φάσεις του, ἀκόμα καὶ στὴ φάση τοῦ ρομαντικοῦ ἰδεαλισμοῦ ἐνὸς Schleiermacher — εἶχε προκαλέσει τὴν πιὸ θαυματική, μετὰ τὸν 15ο αἰῶνα, ἀνάσταση τοῦ Πλάτωνος, ποὺ ὁ Leibniz τὴν εἶχε προλάβει καὶ προετοιμάσει περισσότερο καὶ ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Kant. Καὶ οἱ δύο — ὁ Ι. Θεοδωρακόπουλος καὶ ὁ Κ. Τσάτσος — ἔδωσαν, χωρὶς νὰ ἀπομακρυνθοῦν ποτὲ ἀπὸ τὸν ἰδεαλισμό, μιὰ ὅλο καὶ πιὸ ἀτομικὴ σφραγίδα (ὁ Κ. Τσάτσος καὶ μιὰ ἰσχυρὴ ποιητικὴ σφραγίδα) στὶς πνευματικὲς τοὺς ἐκδηλώσεις. Τὸν Ι. Θεοδωρακόπουλο τὸν βόηθησε στὴ διεύρυνση τῆς πνευματικῆς ἀποστολῆς του ἡ μελέτη τῶν ἠθικῶν προβλημάτων τοῦ νεώτερου Ἑλληνισμοῦ, ἡ ἀγάπη τοῦ γιὰ τὶς νεοελληνικὲς — κυρίως τὶς μεταβυζαντινὲς — παραδόσεις. Τὸν Κωνσταντῖνο Τσάτσο τὸν βόηθησε στὴ διεύρυνση τῆς πνευματικῆς ἀποστολῆς του ἡ βαθειὰ γαλλικὴ παιδεία του, ἡ γνωριμία του μὲ τὶς πιὸ ἐσωτερικὲς πτυχὲς τῆς λογοτεχνίας ὅλων τῶν εὐρωπαϊκῶν λαῶν, φυσικὰ καὶ τοῦ νεοελληνικοῦ λαοῦ, καθὼς καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι εἶναι καὶ ὁ ἴδιος ποιητής. Γιὰ τὸ ἔργο του *Παλαμᾶς* (1936) ἔγραψε ὁ Δημήτριος Καπετανάκης¹⁸: «Ὁ σημερινὸς Ἕλληνας παύει μὲ τὸ βιβλίο αὐτὸ νὰ ψηλαφεῖ τὸν ἑαυτό του μέσα στὶς νύχτες καὶ τὰ λυκόφωτα τῆς συνείδησής του καὶ ἀποκτᾷ συνείδηση τοῦ ἑαυτοῦ του. Ὁ ποιητής, ποὺ ἔκαμε δυνατὴ τὴν αὐτοσυνείδησή μας αὐτή, εἶναι ὁ Κωστῆς Παλαμᾶς. Ὁ στοχαστής, στὸν ὁποῖον ὀφείλομε αὐτὴ τὴν κατάκτηση τοῦ ἑαυτοῦ μας, εἶναι ὁ Κωνσταντῖνος Τσάτσος». Στὸν «Διάλογο» (γιὰ τὴν ποίηση) μεταξὺ Κωνσταντίνου Τσάτσου καὶ Γιώργου Σεφέρη, ποὺ ἄρχισε τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1938 καὶ ἔκλεισε τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1939, ὅταν ὁ Κ. Τσάτσος ἦταν ἐξόριστος σ' ἓνα νησί, βλέπουμε τὸν ποιητὴ, ποὺ τιμήθηκε ἀργότερα μὲ τὸ βραβεῖο Νομπέλ, νὰ διασταυρῶναι τὸ ξίφος του, ποὺ δὲν βγῆκε ἀπὸ καμμιὰ θήκη, ἀλλὰ ξεπετάχτηκε γυμνὸ ἀπὸ τὴν ἐλεύθερη σκέψη του, μὲ τὸ ξίφος τοῦ φιλοσόφου, ποὺ βγῆκε ἀπὸ μιὰ θήκη, ὅπου εἶχε ὑποστεῖ ἐπίμονες πνευ-

18. Δημ. Καπετανάκης, «Ἡ νεοελληνικὴ συνείδηση καὶ ὁ Παλαμᾶς τοῦ Κωνσταντίνου Τσάτσου» («Ἀρχεῖον Φιλοσοφίας καὶ Θεωρίας τῶν Ἐπιστημῶν», τόμος Η', 1937, σελ. 230-36).

ματικές επεξεργασίες. Φανερό είναι, βέβαια, στα δοκίμια του Κ. Τσάτσου, πού απαρτίζουν το δικό του μέρος του Διαλόγου, ή επίδραση της ιδεοκρατίας και ειδικότερα του νεοκαντιανισμού, καθώς και της αρχαίας φιλοσοφίας, αλλά οι σπίθες του καθαρά προσωπικού πνεύματός του δεν είναι διόλου λιγώτερες —είναι ίσως, μάλιστα, περισσότερες— από τις σπίθες του πνεύματος του Γιώργου Σεφέρη.

Ο Θεμιστοκλής Τσάτσος, πού —αν και το όνομά του δεν εμφανίστηκε στη συντακτική επιτροπή του «Αρχείου»— ήταν συνυπεύθυνος μαζί μας για τη γραμμή και την κατεύθυνση του περιοδικού μας, ξεκίνησε επίσης από τον γερμανικό ιδεαλισμό, έμεινε τυπικά πιστός στην αφετηρία αυτή, αλλά έδειξε και κάποιες ελευθεριότητες στις πνευματικές προτιμήσεις του. Έπηρεάσθηκε και από τον Alfred Weber, τον Friedrich Gundolf και τον Arthur Salz, πού δεν ήταν ούτε ιδεοκράτες, ούτε αντι-ιδεοκράτες. Υπάρχουν και δρόμοι, πού οδηγούν πέρα από την αντίθεση μεταξύ ιδεαλισμού και θετικισμού ή υλισμού. Όσο για τον Μιχαήλ Τσαμαδό, ο ευγενικός αυτός σύντροφός μας στη διεύθυνση του «Αρχείου»¹⁹, ήταν στις φιλοσοφικές αντιλήψεις του εκλεκτικός. Αν και μετέφρασε στην ελληνική γλώσσα το έργο του νεοκαντιανού Paul Natorp *Η περί ιδεών θεωρία του Πλάτωνος*, δεν ήταν νεοκαντιανός. Με τα αναλυτικά σημειώματά του κατατόπισε τους αναγνώστες του «Αρχείου» —η συμβολή του αυτή ήταν πολύτιμη— σε βιβλία του A. Lalande, του L. Lévy-Bruhl, του A. S. Eddington, του Henri Bergson, του E. Meyersen, του D. Rosa, του A. N. Whitehead²⁰, του D. Parodi και άλλων. Το δικό μου ξεκίνημα —όταν αποφασίσαμε την έκδοση του «Αρχείου»— είχε συμπέσει σε πολλά θεωρητικά σημεία με το ξεκίνημα των φίλων μου, αλλά η πορεία μου, στα έντεκα χρόνια της ζωής του «Αρχείου», διαφοροποιήθηκε από την πορεία του Ι. Θεοδωρακόπουλου και του Κ. Τσάτσου.

Ακόμα και σήμερα χαρακτηρίζομαι από πολλούς, πού δεν έκαμαν τον κόπο να διαβάσουν όσα έγραψα στα χρόνια εκείνα στο «Αρχείο» και σε ξένα επιστημονικά περιοδικά, νεοκαντιανός ή ιδεοκράτης στην έννοια, πού πήρε ή λέξη αυτή στη γερμανική φιλοσοφία μετά τον Kant. Έτσι με είχαν παρουσιάσει, στη δεκαετία του 1930, όσοι μετέφεραν στην Ελλάδα τον ιστορικό υλισμό, ακόμα και ο πιο σημαντικός απ' όλους, ο Δημήτριος

19. Ο πρέσβυς Μιχαήλ Τσαμαδός, αν και πολύ πρεσβύτερος απ' όλους μας, είχε επωμισθεί και την ευθύνη για την παρακολούθηση —στο Τυπογραφείο Κ. Σ. Παπαδόγιαννη— των εκδόσεων του «Αρχείου».

20. Στο «Αρχείο» (τόμος Η', σελ. 126-139) δημοσιεύθηκε, σε μετάφραση του Μ. Τσαμαδοῦ, ή όμιλία πού είχε κάμει —μέ θέμα «Οί σκοποί της Φιλοσοφίας»— ο Alfred North Whitehead στο συνέδριο της Φιλοσοφικής Έταιρείας των Ήνωμένων Πολιτειών Αμερικής (ανατολικού τμήματος) στις 20 Δεκεμβρίου 1936.

Γληνός, πού ἀρέσκονταν νὰ ὑπεραπλουστεύουν τὶς θεωρητικὲς θέσεις, πού δὲν συνέπιπταν ἀπόλυτα μὲ τὶς δικές τους ὑπεραπλουστευμένες θέσεις.

Ἀπὸ τὰ πρῶτα βήματα, πού ἐπιχείρησα στὴν ἐπιστημονικὴ σταδιοδρομία μου, ἀκολούθησα ἓνα δρόμο, πού —παρὰ τὴν ὠφέλιμη ἐπίδραση πού εἶχα δεχθεῖ ἀπὸ τὸν Rickert— δὲν ἦταν ἐκεῖνος, πού εἶχε χαράξει ὁ Νεοκαντιανισμός. Ἄν ἐδῶ στὴν Ἑλλάδα δὲν ἐγίνε αὐτὸ ἀντιληπτό, ὁ Howard Becker²¹, ἓνας ἀπὸ τοὺς κορυφαίους ἱστορικοὺς τῶν ἰδεῶν καὶ κοινωνιολόγους τῶν Ἑνωμένων Πολιτειῶν τῆς Ἀμερικῆς, προσδιόρισε σωστὰ τὴν κατεύθυνση τοῦ πνεύματός μου. Στὴν τέταρτη δεκαετία τοῦ αἰῶνα μας, βασισμένος σὲ ὅσα εἶχα γράψει καὶ δημοσιεύσει ὥς τὸ 1935, δηλαδὴ ὥς τὴν ἡλικία τῶν 33 ἐτῶν²², ἀφιέρωσε δυὸ σελίδες στὴ συμβολή μου στὶς κοινωνικὲς ἐπιστῆμες. Δὲν μὲ κατέταξε στοὺς νεοκαντιανούς, ἀλλὰ ἐθεώρησε τὶς κοινωνιολογικὲς θεωρίες μου ἐπηρεασμένες ἀπὸ τὸν Georg Simmel καὶ τὸν Alfred Weber²³. Ὁ Alfred Weber, εἰδικώτερα, μὲ ἔκαμε νὰ ἰδῶ, ὅτι στὴν ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητας δρᾷ καὶ ἡ ἐλευθερία, ἀλλὰ δρᾷ καὶ ἡ ἀναγκαιό-

21. Ὁ Howard Becker ἦταν καθηγητὴς τῆς κοινωνιολογίας στὸ πανεπιστήμιο τοῦ Wisconsin. Διετέλεσε (1959-60), λίγον καιρὸ πρὶν ἀπὸ τὸ θάνατό του, πρόεδρος τῆς «American Sociological Association».

22. Ὁ Howard Becker βασίσθηκε καὶ σὲ περιλήψεις τῶν δημοσιευμένων στὴν ἐλληνικὴ γλῶσσα πραγματειῶν μου, πού μοῦ εἶχε ζητήσει, ἀλλὰ προπάντων στὶς πραγματείες μου, πού εἶχαν δημοσιευθεῖ στὴ γερμανικὴ καὶ τὴ γαλλικὴ γλῶσσα: *Soziologisches Denken und soziologische Wissenschaft* (βλ. ὑπόσημ. 220), «Die Grundrichtungen der Gesellschaftslehre Lorenz von Steins» («Archiv für Geschichte der Philosophie und Soziologie»), herausgegeben von Ludwig Stein, Band 39, Heft 3/4), «Das Individuum als Grenze des Sozialen und der Erkenntnis» («Archiv für angewandte Soziologie»), herausgegeben von Karl Dunkmann, Band 3, Heft 2, 1931), «Observations historiques sur l'idée de la société. Une page de mythologie politique» («Rivista di Sociologia», Gennaio-Marzo 1934. Τὸ ἰταλικὸ αὐτὸ περιοδικὸ ἐκδιδόταν στὸ διάστημα τοῦ φασισμού στὸ Παρίσι), «Die Einsamkeit in ihrer gemeinschaftlichen und gesellschaftlichen Problematik» (*Eine Festgabe für Ferdinand Tönnies zu seinem achtzigsten Geburtstage*, 1935).

23. Howard Becker and Harry Elmer Barnes, *Social Thought from Lore to Science*, Third Edition (Dover Publications, Inc., New York), Volume III, 1961 σελ. 1096-98. Εἶναι ἡ πληρέστερη μέχρι τοῦδε ἱστορία καὶ κριτικὴ ἐκτίμηση τῶν κοινωνικῶν θεωριῶν ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ὥς τὶς μέρες μας. Ἡ τρίτη ἐκδοσὴ (1961) ἐγίνε μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Howard Becker. Ἡ πρώτη ἐκδοσὴ εἶχε γίνε στὸ ἔτος 1938. Ἀλλὰ κεφάλαια τοῦ μεγάλου αὐτοῦ ἔργου (μεταξὺ αὐτῶν καὶ τὸ κεφάλαιο, ὅπου μνημονεύεται καὶ ἐκτιμᾶται ἡ δική μου συμβολή στὴν κοινωνιολογία) ἔγραψε ὁ Howard Becker, καὶ ἄλλα ὁ Barnes. Τὶς σελίδες, πού ἀναφέρονται σὲ μένα, κλείνει ὁ H. Becker μὲ τὶς λέξεις: «From this it is easy to see that Kanellopoulos' sociology is integrally united with his epistemology and metaphysics; he is first of all a social philosopher and only secondarily an analytic-empirical sociologist. This is by no means to decry the value of his social-philosophical work; it is of high quality and vital significance».

τητα, ότι άλλη σφαίρα (ή σφαίρα της Kultur) διέπεται περισσότερο από την έλευθερία, και άλλη σφαίρα (ή σφαίρα της Zivilisation), διέπεται περισσότερο από την αναγκαιότητα²³. Στάθηκα έτσι —και στέκομαι ακόμα και σήμερα— σε ίση απόσταση και πρὸς τὸν ιδεαλισμὸ και πρὸς τὸν ἱστορικὸ ὕλισμό. Μπορεῖ αὐτὸ νὰ μὴ μοῦ ἐπέτρεψε νὰ συγκροτήσω ἓνα «σύστημα» φιλοσοφίας, ἀλλὰ δὲν μὲ ἐμπόδισε νὰ φιλοσοφῶ²⁵ καὶ νὰ ἔχω τὸ πνεῦμα μου ἀνοιχτὸ πρὸς ὅλες τὶς κατευθύνσεις. Πρῶτος παρουσίασα στὸ «Ἀρχεῖο» τὴ φιλοσοφία τοῦ Karl Jaspers, τὸν ὑπαρξισμό²⁶. Δὲν ἀρκέσθηκα νὰ μεταφράσω κείμενα τοῦ Jaspers, ποὺ δημοσιεύθηκαν στὸ «Ἀρχεῖο» πρὶν δημοσιευθοῦν στὴ Γερμανία²⁷, ἀλλὰ καὶ ἐσχολίασα τὰ κείμενα αὐτὰ —καὶ ἄλλα συγγράμματα τοῦ Jaspers— μὲ βαθειὰ ἀναγνώριση τῆς μεγάλης προσφορᾶς του στὴ φιλοσοφία²⁸. Στὴν ἀνάλυση, μάλιστα, ἑνὸς βιβλίου τῆς Jeanne Hersch, μαθήτριας τοῦ Jaspers, εἶχα συμμερισθεῖ τὶς πολὺ τολμηρὲς θέσεις της²⁹. Ἔτσι, τὸ «Ἀρχεῖο» ἔφερε στὴν Ἑλλάδα καὶ τὸν ὑπαρξισμό, συγκεκριμένα μιὰν ἀπὸ τὶς φιλοσοφικὰ πιὸ σημαντικὲς ἐκδηλώσεις του.

Ἐθεώρησα ἀναγκαῖο νὰ ἐπιμείνω στὴν ἐπισήμανση τῆς διαφορᾶς ἀνάμεσα στὴ δική μου πνευματικὴ στάση καὶ στὴ φιλοσοφικὴ κατεύθυνση τοῦ Ι. Θεοδωρακόπουλου καὶ τοῦ Κωνσταντίνου Τσάτσου, γιὰ νὰ δείξω πρῶτον, ὅτι μπορεῖ νὰ ὑπάρχει ἠθικὴ «ὁμοούσιος» κύκλος, χωρὶς νὰ συμπίπτουν οἱ

24. Τὴ βασικὴ αὐτὴ θέση, ποὺ εἶχα υποστηρίξει καὶ στὰ πρῶτα βήματα τῆς ἐπιστημονικῆς σταδιοδρομίας μου (βλ. π.χ. τὴν πραγματεία μου «Ἡ οἰκονομία καὶ ἡ ἰδέα τῆς ἐλευθερίας», «Ἀρχεῖον Φιλοσοφίας καὶ Θεωρίας τῶν Ἐπιστημῶν», τόμος Β', 1930-31, σελ. 445-479), ἀνέπτυξα καὶ ἀποκρυστάλλωσα ὀριστικὰ σὲ μιὰ πραγματεία, ποὺ ἔγραψα στὸ 1938, ὅταν ἦμουν ἐκτοπισμένος στὴ Χώρα τῆς Κύθνου. Ἡ πραγματεία αὐτὴ —*Εἰσαγωγή σὲ μιὰ θεωρία τῆς ἱστορίας*— πρωτοδημοσιεύθηκε σ' ἓνα τεύχος, ποὺ τυπώθηκε μυστικὰ καὶ διανεμήθηκε ἀπὸ χέρι σὲ χέρι στὸ διάστημα τῆς ἐχθρικῆς Κατοχῆς (1943) καὶ ἀναδημοσιεύθηκε στὸν τόμο: Π. Κανελλοπούλου, *Δοκίμια καὶ ἄλλα κείμενα σαράντα πέντε ἐτῶν*, Θεσσαλονίκη, ἐκδόσεις Ἑγνατία, 1980, σελ. 55-69.

25. Θὰ μπορούσα νὰ πῶ ὅ,τι εἶπε ὁ Carl Friedrich Weizsäcker: «Eine Philosophie habe ich nicht. Philosophie heisst weiterfragen, so wie Sokrates immer weiterfragte». (Τὶς φράσεις αὐτὲς δανείζομαι ἀπὸ τὸ βιβλίο τοῦ Claus Grossner, *Verfall der Philosophie*, 1971, σελ. 80).

26. Τὴν «Existenzphilosophie» τοῦ Jaspers εἶχα ἀποδώσει μὲ τὶς λέξεις «Ὑποστασιακὴ Φιλοσοφία», γιὰ νὰ τὴ διακρίνω ἀπὸ κάποια θολὰ νεφελώματα «ὑπαρξισμοῦ», ποὺ εἶχαν ἀρχίσει νὰ ἐμφανίζονται στὴν Ἑλλάδα. Ἀκριβέστερος, ὅμως, εἶναι ὁ ὅρος «Ὑπαρξισμός». Ἡ διάκριση τοῦ «Νοῦ» ἀπὸ τὴν «Ὑπαρξη» εἶναι σαφέστερη ἀπὸ τὴ διάκριση μεταξὺ «Νοῦ» καὶ «Ὑποστάσεως».

27. Βλ. «Ἀρχεῖον Φιλοσοφίας καὶ Θεωρίας τῶν Ἐπιστημῶν», τόμος ΣΤ' (1935), σελ. 249-80, καὶ τόμος Θ' (1938), σελ. 117-45, 257-89, 361-94.

28. Βλ. «Ἀρχεῖον Φιλοσοφίας καὶ Θεωρίας τῶν Ἐπιστημῶν», τόμος ΣΤ' (1935), σελ. 281-84, καὶ τόμος Θ' (1938), σελ. 93-8.

29. Βλ. «Ἀρχεῖον Φιλοσοφίας καὶ Θεωρίας τῶν Ἐπιστημῶν» τόμος Η' (1937), σελ. 105-113.

φιλοσοφικές κατευθύνσεις τῶν μελῶν του, καί δεύτερον, ὅτι τὸ «Ἀρχεῖον» —ἀφοῦ στήν ἴδια τῇ συντακτικῇ ἐπιτροπῇ του ἐκπροσωπήθηκαν διαφορετικές πνευματικές κατευθύνσεις— δέν ἦταν, ὅπως θεωρήθηκε, ὄργανο ἐπιβολῆς στοῦ παρθένο —φιλοσοφικά ἀδιαμόρφωτο— πνεῦμα τῶν νεαρῶν ἀναγνωστῶν ὀρισμένης «ἰδεολογίας». Καί αὐτός, ἄλλωστε, ὁ Νεοκαντιανισμός, ὅπως προβλήθηκε εὐγλωττα ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Θεοδωρακόπουλο καί τὸν Κωνσταντῖνο Τσάτσο, δέν ἦταν «ἰδεολογία» στήν ἔννοια τοῦ «ἐποικοδομήματος» (Überbau), ὅπως ἀποκρυσταλλώθηκε ἡ ἔννοια αὐτῇ ἀπὸ τὸν Μαρξισμό. Ὁ Κ. Τσάτσος καί ὁ Ι. Θεοδωρακόπουλος δέν ἐδίδαξαν «δόγματα». Ἐδίδαξαν, ἀντίθετα, τὸν τρόπο ἐλεύθερης καί κριτικῆς λειτουργίας τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος. Ἄν καί οἱ φιλοσοφικές θέσεις μας δέν ἦταν οἱ ἴδιες, ἐπιδιώξαμε καί οἱ τρεῖς νὰ ὑπηρετήσουμε τὸν ἴδιο σκοπό. Σκοπός μας ἦταν νὰ δώσουμε στοὺς ἀναγνώστες —καί ὡς ἀκαδημαϊκοὶ διδάσκαλοι στοὺς μαθητὲς καί ἀκροατές μας— τὰ μέσα γιὰ τὴν ἐλεύθερη λειτουργία τῶν διανοητικῶν τους δυνάμεων.

Ἀκόμα καί ὁ Ἰωάννης Θεοδωρακόπουλος, ποὺ ἀφιέρωσε ὁλόκληρη τὴ ζωὴ του ἀποκλειστικά στὴ φιλοσοφία, καί μάλιστα σ' ἐκείνη ποὺ ἀπὸ τὸν Πλάτωνα ὡς τὸν Kant καί τοὺς νεοκαντιανούς, εἶναι γι' αὐτὸν ἡ μόνη ἀκραιφνὴς φιλοσοφία, ἔκαμε στήν τελευταία φάση τῆς λαμπρῆς σταδιοδρομίας του ὡς διδασκάλου, στοῦ ἀκαδημαϊκοῦ ἔτους 1965-1966, δέκα πέντε μαθήματα στοῦ πανεπιστήμιου Ἀθηνῶν μὲ θέμα «Τὰ σύγχρονα φιλοσοφικά ρεύματα», ποὺ ἔδειξαν καθαρὰ τὴν παιδαγωγικὴ του πρόθεση νὰ δώσει στοὺς ἀκροατές του —καί στοὺς ἀναγνώστες τοῦ βιβλίου, ποὺ προέκυψε ἀπὸ τὰ μαθήματα αὐτά³⁰— τὴ δυνατότητα τῆς ἐλεύθερης ἐκλογῆς τοῦ πνευματικοῦ τους δρόμου. Δέν στάθηκε, βέβαια, ξένος πρὸς τὰ πρόσωπα ποὺ παρουσίασε, ἢ πρὸς τὰ φιλοσοφικά ρεύματα, ποὺ τὰ πρόσωπα αὐτὰ ἔχουν διερμηνεύσει³¹. Δέν εἶναι λεξικογράφος. Εἶναι φιλόσοφος καί παιδαγωγός. Τὸ πνεῦμα του δέν μποροῦσε, οὔτε ἔπρεπε, νὰ μείνει ἀμέτοχο μπροστὰ σὲ ὅσα ἔγραψαν καί ἐδίδαξαν ἐκεῖνοι, ποὺ τὶς θεωρίες τους παρουσίασε. Ἀλλά, χωρὶς νὰ εἶναι ἀμερόληπτος, ἦταν δίκαιος. Δέν ἐπιδίωξε νὰ σμικρύνει τὶς προσωπικότητες, ποὺ παρουσίασε, ἢ νὰ μειώσει τὴ σημασία τῶν θεωριῶν τους. Τὸ βιβλίο αὐτὸ τοῦ Ι. Θεοδωρακόπουλου δέν εἶναι μόνο ἓνα βιβλίο γραμμένο, ὅπως καί ἄλλα βιβλία του, σὲ ὕφος ἄνετο, λεῖο, ἀπαλλαγμένο

30. Ι. Ν. Θεοδωρακοπούλου, *Τὰ σύγχρονα φιλοσοφικά ρεύματα*, δεύτερη —«συμπληρωμένη»— ἐκδοση 1980.

31. Τὰ κεφάλαια τοῦ βιβλίου εἶναι: 1. Kierkegaard καί Nietzsche. 2. Ὁ ὑπαρξισμός. 3. Ἡ φιλοσοφία τοῦ Karl Jaspers. 4. Ἡ φιλοσοφία τοῦ Martin Heidegger. 5. Ἡ φιλοσοφία τοῦ Sartre. 6. Gabriel Marcel. 7. Ἡ φιλοσοφία τῆς ζωῆς. Γενικὸς χαρακτηρισμός. 8. Henri Bergson. 9. Ἡ γερμανικὴ φιλοσοφία τῆς ζωῆς. Dilthey. 10. Ἡ φαινομενολογία τοῦ Husserl. 11. Ἡ ἀμερικανικὴ φιλοσοφία.

ἀπὸ κάθε στρυφνότητα, ἀλλὰ εἶναι καὶ ἓνα δείγμα ἠθικῆς ἀνωτερότητας φιλοσόφου, ποὺ μοιάζει νὰ χαίρεται, παρουσιάζοντας τὰ φιλοσοφικὰ ρεύματα ποὺ δὲν συμερίζεται. Ἄν καὶ παλαιὸς νεοκαντιανός, μαθητὴς εἰδικώτερα τοῦ Rickert, ποὺ δὲν μποροῦσε νὰ ἀνεχθεῖ τὸν ψυχολογισμό ἢ τὴν «φιλοσοφία τῆς ζωῆς», δὲν βλέπει τοὺς ἐκπροσώπους τῶν ρευμάτων αὐτῶν ἢ τοῦ ὑπαρξισμού ἢ τοῦ ἀμερικανικοῦ πραγματισμοῦ ὡς πολεμίους. Τοὺς βλέπει ὡς φίλους. Τιμάει τὸ πνεῦμα τους καὶ μοιάζει νὰ προσπαθεῖ νὰ βρεῖ σημεῖα ἐπαφῆς καὶ συμφωνίας μαζί τους. Σ' αὐτὸ τὸν βόηθησε τὸ μέγα παράδειγμα τοῦ Πλάτωνος, ποὺ τιμοῦσε καὶ ὅσους ἔκρινε καὶ ἀντέκρουε. Τὸ ὑψηλὸ αὐτὸ φιλοσοφικὸ ἦθος τὸ ἀνέβασε ἀκόμα ψηλότερα, μόνος μεταξὺ τῶν φιλοσόφων τῶν νεώτερων καιρῶν, ὁ Leibniz. Στὸ φιλοσοφικὸ ἦθος του ἦταν ὁ Leibniz «πλατωνικώτερος» ἀπ' ὅσους ὀνομάζονται «πλατωνικοί», τολμῶ νὰ πῶ καὶ ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Πλάτωνα. Ἐβάφτισε τὸν John Locke, ποὺ ἐθεώρησε ἀναγκαῖο νὰ ἀντικρούσει, «Φιλαλήθη», καὶ τὸν ἑαυτοῦ τοῦ «Θεόφιλο». Στὸ βιβλίο του *Τὰ σύγχρονα φιλοσοφικὰ ρεύματα*, ὁ Ι. Θεοδωρακόπουλος ἔδειξε κι αὐτὸς ὑψηλὸ φιλοσοφικὸ ἦθος.

Ἀλλὰ στὴ φιλοσοφικὴ του κατεύθυνση ἔμεινε ὁ Ι. Θεοδωρακόπουλος, σὲ ὁλόκληρη τὴ ζωὴ του, πιστὸς στὸν Πλάτωνα. Σὲ μιὰ σειρὰ παραδόσεων, ποὺ ἔκαμε ὡς «ἐπισκέπτης καθηγητὴς» (Gastprofessor), τὸ καλοκαίρι τοῦ 1969, στὸ πανεπιστήμιο τῆς Χαϊδελβέργης, ἔχει χαραχθεῖ ἀνάγλυφον ἡ ἀφοσίωσή του στὸν Πλάτωνα³². Μὲ τὸν Πλάτωνα εἶχε ξεκινήσει, ὅταν ἔγραψε τὴν ἐναίσιμη ἐπὶ διδακτορία διατριβή του, ποὺ δημοσιεύθηκε, ὅπως εἶδαμε, στὴ Χαϊδελβέργη στὸ 1927. Μὲ τὸν Πλάτωνα ξαναγύρισε στὴ Χαϊδελβέργη, ὡς καθηγητὴς, σαράντα δύο χρόνια ἀργότερα. Ἦταν μιὰ ὥραία καὶ συμβολικὴ παλινόστηση στὴν Alma Mater, ποὺ τὸν εἶχε ἄλλοτε γαλουχήσει.

32. Johannes Theodorakopoulos, *Die Hauptprobleme der Platonischen Philosophie* (Heidelberger Vorlesungen 1969), Martinus Nijhoff, The Hague 1972.